આત્મસિદ્ધિ
વિવેચન.

શ્રીમદ્ સદ્દગુરવે નમોનમ:

આત્મસિદ્ધિ વિવેચન.

આ અર્થવિસ્તાર સુરતના શ્રી. મનહરલાલે તેમના સદ્દગત પિતાશ્રી **ગોરધનદાસ વિઠ્ઠલદાસ કડીવાલાના** સ્મરણાર્થે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

પ્રકાશક:—

મનહરલાલ ગોરધનદાસ કડીવાલા.

સગરામપુરા—**સુરત.**

૧૯૯૯ પ્રત ૧૦૦૦ ૧૯૪૩

Printed by Mulchand Kasondas Kapadia at 'Jain Vijaya' P. Press, Khapatia Chakla,—SURAT

અહો !

સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસમય સન્માર્ગ—

અહો !

તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસપ્રધાન

માર્ગના મૂળ સર્વજ્ઞદેવ—

અહો !

તે સર્વોત્કૃષ્ટ શાંતરસ સુપ્રતીત કરાવ્યો

એવા

પરમકૃપાળુ સદ્‌ગુરૂદેવ—

આ વિશ્વમાં સર્વકાળ

તમે

જયવંત વર્તો ! જયવંત વર્તો ! !

'શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર.'

પ્રસ્તાવના-શિલાલેખ-મુદ્રાલેખ.

[મનહર છંદ]

અનંત અનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,
અનંત અનંત નયનિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે;
સકળ જગત હિતકારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે.
ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે;
અહો! રાજચન્દ્ર બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે.

—શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર.

આ આત્મસિદ્ધિના પ્રણેતા કવિવર જ્ઞાનેશ્વર શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર પ્રભુ છે. કલમના એક અસ્ખલિત ધારાપ્રવાહે આ આત્મસિદ્ધિ તેમણે એકાદ કલાકમાં હૃદયમાંથી બહાર લાવી શબ્દારૂઢ કરેલી છે. જીવોનો સંસાર પ્રત્યચી પ્રેમ અસંસારગત કરવા, તેમાં અવતરિત આત્મતત્ત્વ પ્રત્યે પરમપ્રેમ જાગૃત કરવા અને, એકરસ કરવા, ભક્તિરાહમાં

અદ્વિતીય કવિત્વ પ્રભાથી અતિ સરળ અને પ્રૌઢ માતૃભાષામાં તે આત્મસિદ્ધિ અલંકૃત કરી અજોડ બનાવી છે.

અનાદિથી પરમગૂઢ અગોચર એવા આત્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા આર્ય દર્શનકારોએ અનેક પ્રકારે કરેલી છે. અને તે દર્શન સાહિત્યો એટલાં વિશાળ બન્યાં છે કે સામાન્ય શક્તિમાન મુમુક્ષુઓને તે હસ્તગત કરવાં, તેમાં પ્રણીત કરેલાં દૃષ્ટિદ્વાર અને સાધનદ્વારોનો ભેદ ઉકેલી મુક્તિમાર્ગને ખોળવો અને પામવો અત્યંત અત્યંત વિકટ થઈ પડેલ છે. તે દર્શનકારોની આત્મદર્શન પદ્ધતિઓની અતિ સંક્ષિપ્ત અને સચોટપણે છેકજ છણાવટ કરી તેના દોહનરૂપે પોતાની અમોઘ પ્રગટ અનુભવ જ્ઞાન શક્તિ વડે આ આત્મસિદ્ધિ કોઈક વિરલ નિકટ મોક્ષગામી જીવોના કર-કમલમાં અને હૃદય–કમલમાં જ્ઞાનાવતાર પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર પ્રભુએ અર્પણ કરેલ.

તેઓમાંના એક મુનિદેવ શ્રી લઘુરાજજીના સમાગમ પ્રસંગમાં અગાસ આશ્રમમાં આ આત્મસિદ્ધિના અપૂર્વ મહિમાની છાપ હૃદય ઉપર પડેલી. મુનિદેવ દરેક મોક્ષમાર્ગ જિજ્ઞાસુને આત્મસિદ્ધિનું અવગાહન કરવા અને તેમાં બોધેલા માર્ગની પરમ પ્રેમપૂર્વક ઉપાસના કરવા જણાવતા.

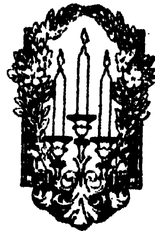
આત્મસિદ્ધિ ચમત્કારી છે, લબ્ધિઓથી ભરેલી છે, મંત્ર સમાન છે. માહાત્મ્ય સમજાયું નથી, છતાં દરરોજ ભણુવામાં આવે તો કામ કાઢી નાખે તેમ છે. એમ તેઓશ્રી વારંવાર કહેતા. આત્મસિદ્ધિના પ્રથમ જે સંક્ષિપ્ત ગદ્યાર્થ થએલ તે પ૦ કૃ૦ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની નજર તળે નીકળી ગએલ એમ સાંભળવામાં આવેલ છે. તે અહીં પ્રથમજ મૂકવામાં આવેલ છે. માત્ર વૈરાગ્યબળ અને જ્ઞાનબળના કારણુ વિચારબળની વૃદ્ધિ અર્થે તે સંક્ષિપ્ત ગદ્યાર્થનો આ કંઈક વિશેષ વિસ્તાર સ્વાધ્યાય રૂપે કરવામાં આવેલ છે.

કોઈ સમર્થ દર્શનકાર આ આત્મસિદ્ધિમાં રહેલા ભાવભેદો ઉપર વૃત્તિ ટીકારૂપે અનેક ગ્રંથો લખી શકે એવી એ કૃતિને એક બાળ શું અંજલિ આપી શકે! સાગરની ઉપમા જેમ સાગર તેમ આ આત્મસિદ્ધિની અને તેમાં પ્રણીત કરેલ ગહનદશા અને અતિ ગહન સ્વરૂપની ઉપમા પ૦ કૃ૦ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રજીની આત્મસિદ્ધિ, તેમની દશા અને તેમણે અનુભવેલ સ્વરૂપ. આપણી એજ ભાવના અને પ્રાર્થના!

સજ્જન પુરૂષો આ અર્થ વિસ્તારને ઈત્યેવમ્ ન સમજે; "ઈત્યેવમ્" પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર પ્રભુના હૃદયમાં છે, પ્રાણી માત્રના ઉપકારી અને પરમ ઉપકારી તેથી માત્ર તેજ છે.

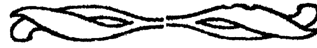
શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આશ્રમ,
અગાસ.
સં. ૧૯૯૯ના મહા સુ. પૂર્ણિમા
તા. ૨૦-૨-૧૯૪૩

લી૦
અધ્યાત્મપ્રેમી,
બ્ર૦ ગોવર્ધનદાસ.

ॐ

આત્મસિદ્ધિ.

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્‌ગુરૂ ભગવંત. ૧.

અર્થઃ—જે આત્મસ્વરૂપ સમજ્યા વિના ભૂતકાળે હું અનંત દુઃખ પામ્યો, તે પદ જેણે સમજાવ્યું એટલે ભવિષ્યકાળે ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય એવાં અનંત દુઃખ પામત તે મૂળ જેણે છેદ્યું એવા શ્રી સદ્‌ગુરૂ ભગવાનને નમસ્કાર કરૂં છું. (૧)

ભાવાર્થ:—જે સ્વરૂપ જે સ્વરૂપ; કયું સ્વરૂપ? શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ. સમજ્યા? કોણ? સદ્‌ગુરુ ભગવાન. સમજ્યા વિના શી દશા થઈ? હું અનંત દુઃખ અનંત કાળથી પામતો આવ્યો છું. સમજાવ્યું? કોણે? શ્રીસદ્‌ગુરુ ભગવંતે તેથી શું થયું? સદ્‌ગુરુ–ભક્તિ પ્રગટી, તે પરમ પુરૂષના ચરણ કમળમાં નમસ્કાર કરૂં છું. "પામ્યો દુઃખ અનંત" એ દુઃખપૂર્ણ સ્વરૂપ સંસારનું શિષ્યને પ્રતીત થયું છે, તેથી છૂટવાની આશા, પ્રતીતિ, રીતિ, સદ્‌ગુરુદ્વારા સ્વરૂપની સમજુતિથી છે. તથા આત્મા અનંત કાળથી છે એમ સૂચવે છે. કોણ અનંત દુઃખ પામ્યો? આત્મા. તેથી પ્રથમ પદ "આત્મા છે" એ સૂચવ્યું. કેટલા કાળથી દુઃખી છે? અનંત

કાળથી; તે " આત્મા નિત્ય છે " એવું બીજું પદ સૂચવે છે. " સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત " તથા " તે પદ નમું " એ વચનો. ત્રીજું પદ ' આત્મા કર્તા છે ' તથા ચોથું પદ ' આત્મા ભોક્તા છે ' એમ સૂચવે છે. " જે સ્વરૂપ " એ પાંચમું પદ ' મોક્ષ છે ' એમ સૂચવે છે. " સમજાવ્યું " એ શબ્દથી 'તે મોક્ષના ઉપાય છે ' એવા છઠ્ઠા પદની સૂચના કરી છે. "જે સ્વરૂપ" અને " સમજાવ્યું " એ બન્ને દ્વારા આ શાસ્ત્રનું નામ "આત્મ-સિદ્ધિ' અથવા સ્વરૂપની સમજુતિ કે આત્માની ૭ પદ દ્વારા સાબીતિ-સિદ્ધિ કરી છે એમ સૂચવ્યું છે. (૧)

વર્ત્તમાન આ કાળમાં, મોક્ષમાર્ગ બહુ લોપ,
વિચારવા આત્માર્થિને, ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય. ૨.

અર્થ:—આ વર્ત્તમાનકાળમાં મોક્ષમાર્ગ ઘણો લોપ થઈ ગયો છે; જે મોક્ષમાર્ગ આત્માર્થિને વિચારવા માટે (ગુરૂશિષ્યના સંવાદરૂપે) અત્રે પ્રકટ કહીએ છીએ. (૨)

ભાવાર્થ:—આદ્ય મંગળ કર્યા પછી, આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન પ્રગટ કરે છે:—

આ દુષમ કે કળિ કાળ વર્તે છે. તેના પ્રતાપે મોક્ષમાર્ગ સ્પષ્ટ સમજાય તેવો રહ્યો નથી; મૂળ માર્ગ તદ્દન ભૂલાઈ ગયા જેવો થઇ રહ્યો છે; તો પણ વિચારવાન, મુમુક્ષુ જીવો, આત્માર્થી જીવો આવા કાળમાં પણ કોઈ કોઈ હોય છે, તે મોક્ષમાર્ગની શોધમાં હોય છે. તેમને આ કાળ મુંઝવે છે, મોક્ષમાર્ગ સુઝવા દેતો નથી. તે મુંઝવણ ટાળી, તેવા જીવોને ઉપકાર થવા અર્થે, વિચારવાનને વિચારવ

આત્માર્થીને આત્માર્થનો વિચાર દ્વારા લાભ થવા આ શાસ્ત્રમાં મોક્ષમાર્ગ ખુલ્લે ખુલ્લો, વગર ગોપવ્યે પ્રગટ કર્યો છે; સિદ્ધિદાયક મોક્ષશાસ્ત્ર આ રચ્યું છે. (૨)

કોઈ ક્રિયા-જડ થઈ રહ્યા, શુષ્કજ્ઞાનમાં કોઈ,
માને મારગ મોક્ષનો, કરૂણા ઉપજે જોઈ. ૩.

અર્થ:—કોઈ ક્રિયાનેજ વળગી રહ્યાં છે; અને કોઈ શુષ્કજ્ઞાનનેજ વળગી રહ્યાં છે; એમ મોક્ષમાર્ગ માને છે; જે જોઇને દયા આવે છે. (૩)

ભાવાર્થ:—ઉપર જણાવેલા આશયવાળો મોક્ષમાર્ગ જણાવતા પહેલાં જેમને તે મોક્ષમાર્ગ જણાવેલો છે તે શાને મોક્ષમાર્ગ માની રહ્યા છે તેની સમજુતિ આપવા તથા તેવા ભૂલ ભરેલા માર્ગને મોક્ષમાર્ગ માનનાર પ્રત્યે જ્ઞાની ગુરુને દયા ઉપજે છે, તે જણાવતાં કહે છે:—

જગતમાં ઘણા જીવોને તો મોક્ષમાર્ગની કંઈ પડી નથી; કોઇને તેની ગરજ જાગે છે તો યમ નિયમ આદિ ક્રિયાની દોડમાં પડે આ ક્રિયાથીજ મોક્ષ થશે, જ્ઞાન આદિની જરૂર નથી એમ માને છે છતાં તેથી તેમને મોક્ષ મળે તેમ નથી એટલે તેમને ક્રિયા-જડ કહ્યા; દયાપાત્ર ગણાવ્યા.

કોઈ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રો પોતાને સ્વચ્છંદે વાંચી લઈ જ્ઞાનની શુષ્ક વાતો દ્વારા મોક્ષમાર્ગ કલ્પી રહ્યા છે, તેમને પણ સુગતિ કે મોક્ષ પ્રાપ્ત થનાર નથી એમ જાણી જ્ઞાની પુરૂષને દયા ઉપજે છે. (૩)

બાહ્ય ક્રિયામાં રાચતા, અંતર ભેદ ન કાંઈ,
જ્ઞાનમાર્ગ નિષેધતા, તેહ ક્રિયાજડ આંહિ. ૪.

અર્થ:—બાહ્યક્રિયામાંજ માત્ર રાચી રહ્યાં છે; અંતર કંઈ ભેદાયું નથી, અને જ્ઞાનમાર્ગને નિષેધ્યા કરે છે; તે અહીં ક્રિયાજડ કહ્યાં છે. (૪)

ભાવાર્થ:—ક્રિયા-જડ જીવોનું સ્વરૂપ વર્ણવે છેઃ—

આત્માને અસર કંઈ ન કરે તેવી દેહાદિકની ક્રિયામાં જે રાચી રહ્યા છે, મગ્ન છે પણ અંતર ભેદાયું નથી; ક્રિયાનો મર્મ સમજાયો નથી. જે ક્રિયા બાહ્ય ભાવે કરે છે તેથી અમારો મોક્ષ થશે, અમારે જ્ઞાનમાર્ગની જરૂર નથી, જ્ઞાનમાર્ગ આપણે કામનો નથી, દોષો ઉત્પન્ન કરાવનાર, મુશ્કેલ માર્ગ છે વગેરે કહી તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી એમ માને છે, તેવા જીવો ક્રિયા-જડ જાણવા. આત્મજ્ઞાન વિનાની ક્રિયા મોક્ષનું કારણ થતી નથી, પણ ક્રિયાનો આગ્રહ જેને છે તેવા ક્રિયા-જડ જીવો બાહ્ય ક્રિયાથીજ મોક્ષ થાય છે એમ એકાંતે માને છે. "વહ સાધન બાર અનંત કિયો તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો;" તે વાત ક્રિયા-જડને સમજાતી નથી. (૪)

બંધ મોક્ષ છે કલ્પના, ભાખે વાણીમાંહિ,
વર્ત્તે મોહાવેશમાં, શુષ્કજ્ઞાનિ તે આંહિ. ૫.

અર્થ.—બંધ મોક્ષ માત્ર કલ્પના છે, એવાં નિશ્ચયવાક્ય માત્ર વાણીમાં બોલે છે, અને તથારૂપ દશા થઈ નથી, મોહના પ્રભાવમાં વર્ત્તે છે, એ અહીં શુષ્ક જ્ઞાની કહ્યાં છે. (૫)

ભાવાર્થ:—બીજા પ્રકારના જગતમાં એવા જીવો હોય છે કે જેમને સદ્‌ગુરુનો યથાર્થ યોગ કે તેના ચરણ કમળની ઉપાસનાનો લાભ મળ્યો નથી, માત્ર અધ્યાત્મ શાસ્ત્રો પોતાની કલ્પનાએ વાંચી લઈ, સાંભળી કે અસદ્‌ગુરુ દ્વારા અવધારી એકાંત નિશ્ચય નયના

આગ્રહવાળા થઈ જાય છે. તે કહે છે કે બંધ જીવને થવો સંભવે નહીં; આકાશ જેમ કશાથી બંધાય નહીં તેમ અરૂપી જીવને બંધ થાય નહીં છતાં એમ કહે છે તે મિથ્યામતી છે; બંધ જેને થઈજ ન શકે તેને મોક્ષ થવાનું કહેવું તે કલ્પના રૂપજ છે. બંધાયો નથી તેને છૂટવા માટે કંઈ કરવાનું હોયજ નહીં; આવી કલ્પનાઓ કરી ગમે તેવા અનાચારમાં મોહને વશ બની પ્રવર્તતાં આંચકો તે ખાતા નથી; પણ કર્મ તેમની કલ્પનાથી ન બંધાય તેમ તો નથી. તેથી કુમાર્ગે પ્રવર્તી અધોગતિ જાય તેવાં કર્મ બાંધનારા શુષ્ક જ્ઞાની છે, એમ જાણી જ્ઞાની પુરૂષને બન્ને પ્રકારના અજ્ઞાની જીવોની કરુણા ઉપજે છે. (૫)

વૈરાગ્યાદિ સફળ તો, જો સહ આતમજ્ઞાન,
તેમજ આતમજ્ઞાનની, પ્રાપ્તિતણાં નિદાન. ૬.

અર્થ:—વૈરાગ્યત્યાગાદિ જો સાથે આત્મજ્ઞાન હોય તો સફળ છે, અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિના હેતુ છે, અને જ્યાં આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં પણ જો તે આત્મજ્ઞાનને અર્થે કરવામાં આવતાં હોય તો તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના હેતુ છે. (૬)

ભાવાર્થ:—આ બન્ને પ્રકારના ધર્મને નામે પ્રવૃત્તિ કરતા જીવોને પોતાના દોષોનો લક્ષ કરાવી સ્યાદ્વાદ જે સત્ય માર્ગ છે, 'ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष' 'જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેથી મોક્ષ' માનવારૂપ છે, તે સમજાવવા કહે છેઃ—"ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તે ઉપજવા પૂર્વિક ભાગ્ય." એવા પૂર્વના સંસ્કારે જેને વૈરાગ્યાદિ સુસંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને ક્રિયા-માર્ગમાં પ્રવર્તે છે, તેણે આત્મ-જ્ઞાન રૂપ ફળ વૈરાગ્યાદિ કારણો સેવી મેળવવું ઘટે છે.

એ એમ માને છે કે અમને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, અમારે કોઈ પ્રકારનાં વ્રત, નિયમાદિ બંધનમાં હવે પ્રવર્તવાની જરૂર નથી; તેવા શુષ્ક જ્ઞાનીને શિખામણ દે છે કે તમારૂં અંતર તપાસીને જુઓ કે વૈરાગ્યાદિથી જે ચિત્ત શુદ્ધિ આત્મજ્ઞાન થવા માટે જરૂરની છે, તે સંપત્તિ તમને પ્રગટી છે કે કારણ પણ હજી નથી પ્રાપ્ત થયું તે પહેલાં આત્મજ્ઞાન રૂપ કાર્ય માત્ર કલ્પનાથી માની લીધું છે? વૈરાગ્યાદિ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણ છે તે જ્યાં ન હોય તો આત્મજ્ઞાન રૂપ કાર્ય ઘટતું નથી. માટે કારણ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરો. (૬)

ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન,
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન. ૭.

અર્થ:—જેના ચિત્તમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યાદિ સાધનો ઉત્પન્ન થયાં ન હોય તેને જ્ઞાન ન થાય; અને જે તે ત્યાગ વિરાગમાંજ અટકી રહી, આત્મજ્ઞાનની આકાંક્ષા ન રાખે તે પોતાનું ભાન ભૂલે; અર્થાત્ અજ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગવૈરાગ્યાદિ હોવાથી તે પૂજાસત્કારાદિથી પરાભવ પામે, અને આત્માર્થ ચૂકી જાય. (૭)

ભાવાર્થ:—જેના હૃદયમાં ત્યાગ વૈરાગ્યનો વાસ નથી તેને આત્મજ્ઞાન થતું નથી, માટે જેણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તેણે તેનાં કારણો ખુટતાં હોય તે મેળવી લેવાં ઘટે છે. ત્યાગ વૈરાગ્ય રૂપ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનાં કારણો જે સેવતા હોય તેણે તે સાધનોને સાધ્ય માનવાની ભૂલ ટાળવી ઘટે છે; કારણ કે આત્મ-જ્ઞાનને અર્થે ત્યાગ, વૈરાગ્ય ઉપાસવાનાં છે, પણ ત્યાગ વૈરાગ્યનો આગ્રહ કે અભિમાન જે સેવે તેને તે કારણો વડે આત્મજ્ઞાન રૂપ કાર્ય કરવું રહી જશે; તેની બધી ક્રિયાઓ લક્ષ વગરના બાણ જેવી નિર્થક નીવડશે. (૭)

જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ,
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ. ૮.

અર્થ:—જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં ત્યાં તે તે સમજે, અને ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે તે આત્માર્થી પુરૂષનાં લક્ષણો છે. (૮)

ભાવાર્થ:—માટે આત્માર્થી જીવે તો જે જે અવસ્થામાં જે જે ખુટતું સાધન હોય તે પૂર્ણ કરી લેવા યોગ્ય છે એમ પ્રથમ સમજી લેવું ઘટે છે; પછી તે તે અવસ્થાને અનુકૂળ તે તે સાધન પ્રાપ્ત કરવા પુરૂષાર્થ કરવો ઘટે છે. ક્રિયાજડ હોય તેને આત્મ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો લક્ષ ચૂકયા વિના, આગ્રહ રહિત પુરૂષાર્થ કરવો ઘટે છે; અને શુષ્ક જ્ઞાનીને મોહાધીન વર્તન ઘટાડી, ત્યાગ વૈરાગ્ય વધારી યથાર્થ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પુરૂષાર્થ કર્તવ્ય છે. (૮)

સેવે સદ્‌ગુરૂચરણને, ત્યાગી દઈ નિજપક્ષ,
પામે તે પરમાર્થને, નિજપક્ષનો લે લક્ષ. ૯.

અર્થ:—પોતાના પક્ષને છોડી દઈ, જે સદ્‌ગુરૂના ચરણને સેવે તે પરમાર્થને પામે, અને આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ તેને થાય. (૯)

ભાવાર્થ:—સદ્‌ગુરુની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં પરમાર્થને નામે કે પોતે કર્તવ્યરૂપ સમજીને જે જે પ્રવૃત્તિ કરી હોય તેનો આગ્રહ કે પક્ષપાત મૂકી દઈ, જે શિષ્ય ભાવે સદ્‌ગુરુ ચરણની ઉપાસના કરે છે તે પરમાર્થ માર્ગને પામે છે, સદ્‌ગુરુના યથાર્થ સ્વરૂપને ઓળખે છે અને તે દ્વારા પોતાના સ્વરૂપનો તેને લક્ષ થાય છે.

સત્સંગ, પરમ સત્સંગ, સદ્‌બોધ, સદ્‌ગુરુની આજ્ઞા અને તેની

ઉપાસના એ ઉત્તરોત્તર દુર્લભ યોગ-સામગ્રી છે; તે પ્રાપ્ત થવામાં વિઘ્ન કરનાર હું જાણું છું, હું કરૂં છું તે ઉત્તમ છે, હું સુખી છું, અમારા જેવા સંસ્કારી, ભાગ્યશાળી કોઈ નથી, પાંચ માણસ (પંચ) અમારી સલાહ લીધા વિના નવું પગલું ભરે નહીં, અમારો બોલ કોઈ ઉથાપે નહીં, અમે પણ લોકવિરૂદ્ધ-વર્તી શકીએ નહીં વગેરે પ્રતિબંધો તથા પરિગ્રહાદિની મહત્તા છે; આ પ્રકારે નિજપક્ષની કલ્પનાઓ તજી સદ્‌ગુરુને સર્વાર્પણભાવે ઉપાસે, તેની સેવા, ભક્તિ, આજ્ઞામાં મન સ્થિર થાય તો પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય, સ્વસ્વરૂપનો લક્ષ વર્તે. "જે (સદ્‌ગુરુની) ભક્તિને પ્રાપ્ત થવાથી સદ્‌ગુરુના આત્માની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રહે, અપૂર્વ ગુણ દૃષ્ટિગોચર થઈ અન્ય સ્વચ્છંદ મટે અને સહેજે આત્મબોધ થાય એમ જાણી જે ભક્તિ (સદ્‌ગુરુની ભકિત)નું નિરૂપણ કર્યું છે, તે ભકિતને અને તે સત્પુરૂષોને ફરી ફરી ત્રિકાળ નમસ્કાર હો !" (૯)

આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ,
અપૂર્વ વાણી પરમશ્રુત, સદ્‌ગુરૂ લક્ષણ યોગ્ય. ૧૦.

અર્થ:—આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, એટલે પરભાવની ઇચ્છાથી જે રહિત થયા છે, તથા શત્રુ, મિત્ર, હર્ષ, શોક, નમસ્કાર, તિરસ્કારાદિ ભાવપ્રત્યે જેમને સમતા વર્ત્તે છે; માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં કર્મોના ઉદયને લીધે જેમની વિચરવાઆદિ ક્રિયા છે; અજ્ઞાની કરતાં જેમની વાણી પ્રત્યક્ષ જૂદી પડે છે. અને ષટ્‌દર્શનના તાત્પર્યને જાણે છે, તે સદ્‌ગુરૂનાં ઉત્તમ લક્ષણો છે. (૧૦)

ભાવાર્થ:—જે સદ્‌ગુરુની ભકિત, ઉપાસનાથી અપૂર્વ લાભ થાય

છે, તેમનાં લક્ષણો હવે જણાવે છેઃ–જ્ઞાની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે માટે પ્રથમ, સદ્‌ગુરુનું લક્ષણ આત્મજ્ઞાન છે; બીજું લક્ષણ "સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ દ્યો, આ વચનને હૃદયે લખો" એ સમભાવ પૂર્વક જેનું વર્તન (અંતર્ચર્યા) છે; લોભ આદિ કારણે જેનું વિચરવું નથી, પણ પૂર્વે બાંધેલા કર્મની માત્ર પ્રેરણા પ્રમાણેજ તે વર્તે છે, એ ત્રીજું લક્ષણ છે; કષાય રહિત તથા આત્મ–જ્ઞાન સહિત અનુભવને આધારે જેમની વાણી નીકળે છે, "શાસ્ત્રમાં નથી, અને સાંભળ્યામાં નથી, છતાં અનુભવમાં આવે તેવું જેનું કથન છે, અંતરંગ સ્પૃહાનથી એવી જેની ગુપ્ત આચરણા છે" એ ચોથું લક્ષણ કહ્યું; સર્વમાન્ય, સર્વધર્મ-સંમત, છએ દર્શનના સાર રૂપ જેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન છે, એ પાંચમું લક્ષણ છે, આત્મધર્મનો ઉપદેશ આપવા માટે મુખ્યપણે આવી કોટિના મહા પુરૂષ યોગ્ય ગણાય. (૧૦)

પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરૂ સમ નહીં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર,
એવો લક્ષ થયા વિના, ઉગે ન આત્મવિચાર. ૧૧.

અર્થ:—જ્યાંસુધી જીવને પૂર્વકાળે થઈ ગએલા એવા જિનની વાતપરજ લક્ષ રહ્યા કરે, અને તેનો ઉપકાર કહ્યા કરે, અને જેથી પ્રત્યક્ષ આત્મભ્રાંતિનું સમાધાન થાય એવા સદ્‌ગુરૂનો સમાગમ પ્રાપ્ત થયો હોય તેમાં પરોક્ષજિનોનાં વચન કરતાં મોટો ઉપકાર શમાયો છે, તેમ જે ન જાણે તેને આત્મવિચાર ઉત્પન્ન ન થાય. (૧૧)

ભાવાર્થ:–સદ્‌ગુરુના યોગ વિના સત્ દેવ અને સત્ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવું મુશ્કેલ હોવાથી પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુના અવલંબનની જરૂર સર્વેએ સ્વીકારી છે; અને અનન્ય શ્રદ્ધા પ્રગટ્યા વિના સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ પરિ-

ણુમે નહીં એમ હોવાથી અને ધર્મ-પ્રાપ્તિનું કારણ એવો સદ્‌વિચાર કે આત્મ-વિચાર પણ યથાર્થ ઉદ્‌ભવતો નહીં હોવાથી, પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુનો સર્વોપરિ ઉપકાર સમજવા સમજાવે છેઃ—ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા જિન તીર્થંકરોનો ઉપકાર ગાયા કરે અને વર્તમાનમાં સમ્યકત્વના કારણભૂત સદ્‌ગુરુના તરફ દુર્લક્ષ રાખે તેવા જીવોને શાસ્ત્ર-અભિનિવેશાદિ કારણે આત્મ-વિચાર કે કલ્યાણનું કારણ પ્રાપ્ત થવું અશક્ય છે. સર્વજ્ઞને પણ સમ્યક્‌દૃષ્ટિપણે ઓળખાય તો સફળ છે.

"જિન-પ્રવચન દુર્ગમ્યતા થાકે અતિ મતિમાન;
અવલંબન શ્રી સદ્‌ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ."

"શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે, અને તે જીવને યોગ્ય થવા માટે છે; મોક્ષ થવા માટે જ્ઞાનીની પ્રત્યક્ષ આજ્ઞા જોઈએ." આ વાત સમજવા અને તેથી થતો અપૂર્વ લાભ દર્શાવવા કહે છેઃ-(૧૧)

સદ્‌ગુરૂના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ,
સમજ્યાવણ ઉપકાર શો ? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ. ૧૨.

અર્થ:—સદ્‌ગુરૂના ઉપદેશ વિના જિનનુ સ્વરૂપ સમજાય નહીં, અને સ્વરૂપ સમજાયા વિના ઉપકાર શો થાય ? જો સદ્‌ગુરૂઉપદેશે જિનનું સ્વરૂપ સમજે તો સમજનારનો આત્મા પરિણામે જિનની દશાને પામે. (૧૨)

ભાવાર્થ:—આત્મહિતકારી સદ્‌ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળ્યા વિના, સમજ્યા વિના જિન ભગવંતનું ભક્તિ કરવા યોગ્ય સહજાત્મસ્વરૂપ સમજાતું નથી; સમજ્યા વગર તેઓનો કરેલો ઉપકાર સ્ફૂરે નહીં ત્યાં સુધી ભક્તિ જાગે નહીં. તેથી સદ્‌ગુરુની વાણી દ્વારા સર્વજ્ઞ ભગ-

વંતની અપૂર્વતા ભાસે છે અને પોતાનો આત્મા જાગૃતિ પામી, જિન-સ્વરૂપજ પોતાનું સ્વરૂપ છે એમ માની તેની ઉપાસના કરતો કરતો પોતે તે રૂપ બની જાય છે. આ બધાનું કારણ સદ્દગુરુ પ્રત્યે કૃતજ્ઞ બુદ્ધિ છે.

"અહો! અહો! શ્રી સદ્દગુરુ કરુણા સિંધુ અપાર,
આ પામર પર પ્રભુ, કર્યો અહો! મહા! ઉપકાર." (૧૨)

આત્માદિ અસ્તિત્વનાં, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર,
પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરૂ યોગ નહીં, ત્યાં આધાર સુપાત્ર. ૧૩.

અર્થ:—જે જિનાગમાદિ આત્માના હોવાપણાનાં તથા પરલોકાદિનાં હોવાપણાનો ઉપદેશ કરવાવાળાં શાસ્ત્રો છે, તે પણ જ્યાં પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરૂનો જોગ ન હોય ત્યાં સુપાત્ર જીવને આધારરૂપ છે; પણ સદ્દગુરૂ સમાન તે ભ્રાંતિના છેદક કહી ન શકાય. (૧૩)

ભાવાર્થ:—સદ્દગુરુનો યોગ ન મળે ત્યાં સુધી શું કરવું? તે જણાવવા તથા કેટલે અંશે સત્શાસ્ત્ર ઉપકારી છે તે જણાવવા કહે છેઃ—

આત્મા આદિ તત્ત્વો વિષે જેમાં વિવેચન કરેલું છે એવાં શાસ્ત્રો સુપાત્ર, અધિકારી, પૂર્વના સંસ્કારી જીવોને પ્રત્યક્ષ સદ્દગુરુનો યોગ ન મળે ત્યાં સુધી આધારભૂત છે; વૈરાગ્ય, ઉપશમનાં કારણ છે. કોઈ પૂર્વના આરાધકને તો સ્વરૂપપ્રાપ્તિનાં પણ કારણ છે, અને સ્વરૂપ-સ્થિરતા થવામાં પણ મહદ્ ઉપકારી છે. સદ્દગુરુનો યોગ નિરંતર રહેવો દુર્લભ છે. તેથી તેવો યોગ ન હોય ત્યારે સત્શાસ્ત્રો સુદૃષ્ટિવંતને તો પરમમિત્ર તુલ્ય છે. (૧૩)

અથવા સદ્દગુરૂએ કહ્યાં, જે અવગાહન કાજ,
તે તે નિત્ય વિચારવાં, કરી મતાંતર ત્યાજ. ૧૪.

અર્થ:—અથવા જો સદ્દગુરૂએ તે શાસ્ત્રો વિચારવાની આજ્ઞા દીધી હોય, તો તે શાસ્ત્રો મતાંતર એટલે કુળધર્મને સાર્થક કરવાનો હેતુ આદિ ભ્રાંતિ છોડીને માત્ર આત્માર્થે નિત્ય વિચારવાં. (૧૪)

ભાવાર્થ:—આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રો જ્ઞાની ગુરુની સમીપે અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, અથવા તેની આજ્ઞાએ આરાધવા યોગ્ય છે, નહીં તો સ્વચ્છંદ પોષાય કે વિપરીત બુદ્ધિ ગાઢ થાય, અજ્ઞાન દશામાં જ્ઞાન દશા મનાઈ જાય, શાસ્ત્રાભિનિવેશ દોષ ઉત્પન્ન થાય, તે ન થવા દેવા હવે કહે છેઃ—

જેને સદ્દગુરુનો યોગ મળી આવ્યો છે. તેણે તેની આજ્ઞાએ વર્તવું એજ કલ્યાણકારી છે. 'आणाए धम्मो, आणाए तवो' "આજ્ઞાનું આરાધન એજ ધર્મ, આજ્ઞાનું આરાધન એજ તપ." સદ્દગુરુએ ઉંડા ઉતરી વિચારવા જે જે શાસ્ત્રોની આજ્ઞા કરી હોય તે દ્વારા મને મારા આત્માનું ભાન થશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખી હરરોજ તેનો નિત્ય-નિયમ રૂપે અભ્યાસ, વિચાર કરતા રહેવાની જરૂર છે; મતમતાંતર કે કુળ સંપ્રદાયના આગ્રહાર્થે નિવૃત્ત કરવા અર્થે તે શાસ્ત્રો વાંચવા ઘટે છે; વૈરાગ્ય ઉપશમ વધે અને સદ્દગુરુ યોગે કલ્યાણની પ્રાપ્તિ અલ્પકાળમાં થાય તથા સત્પુરૂષની વાણી સમજાય તે અર્થે તે શાસ્ત્રોની આજ્ઞા જ્ઞાની ગુરુએ કહેલી છે, તે લક્ષ ચૂકાય તો શાસ્ત્રો, શસ્ત્ર બની આત્મઘાતનાં કારણો પણ થઈ પડે; માટે મતાંતર તજીને વિચારવા સૂચવ્યું છે. (૧૪)

રોકે જીવ સ્વછંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ,
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ. ૧૫.

અર્થ:—જીવ અનાદિ કાળથી પોતાના ડહાપણે અને પોતાની ઇચ્છાએ ચાલ્યો છે, એનું નામ 'સ્વછંદ' છે. જો તે સ્વછંદને રોકે તો જરૂર તે મોક્ષને પામે; અને એ રીતે ભૂતકાળે અનંત જીવ મોક્ષ પામ્યા છે એમ રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એમાંનો એકે દોષ જેને વિષે નથી એવા દોષરહિત વીતરાગે કહ્યું છે. (૧૫)

ભાવાર્થ:—પરિભ્રમણનું કારણ સ્વચ્છંદ છે તે રોકવા હવે ઉપદેશે છે:—

સ્વચ્છંદે ક્રિયાઓ કરવી કે સ્વચ્છંદે શાસ્ત્રો શીખી શુષ્કજ્ઞાની બની બેસવું એ સંસારનું કારણ છે, તેથી હેય છે, માટે સ્વચ્છંદ જીવ રોકે તો જરૂર મોક્ષ પામે, એમ અનંત જીવો મુક્ત થયા છે, માટે સદ્‌ગુરુ આજ્ઞા એજ મોક્ષનો રાજમાર્ગ છે એમ તીર્થંકરાદિ મહાત્માઓએ નિ:સ્વાર્થપણે ઉપદેશ્યું છે. (૧૫)

પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરૂ યોગથી, સ્વછંદ તે રોકાય,
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાયે બમણો થાય. ૧૬.

અર્થ:—પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરૂના યોગથી તે સ્વછંદ રોકાય છે, બાકી પોતાની ઇચ્છાએ બીજા ઘણા ઉપાય કર્યા છતાં ઘણું કરીને તે બમણો થાય છે. (૧૬)

ભાવાર્થ:—સ્વચ્છંદ રોકાવાનો અચુક ઉપાય દર્શાવે છે:—

પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુના યોગે, તેની આજ્ઞાએ વર્તવાથી સ્વચ્છંદ રોકાય છે. નિષ્કારણ કરુણાવંત જ્ઞાની તેના દોષો દૂર થાય તેવો ઉપદેશ

આપી, તે તે દોષોથી બચાવી લે છે; જે પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુના યોગ વિના ક્રિયા કે જ્ઞાન માર્ગ આરાધે છે તેનો સ્વચ્છંદ નામનો દોષ કવચિત્‌ ટળવાને બદલે બમણો વધે છે, અને પરિભ્રમણ ઉભું રહે છે. (૧૬)

સ્વછંદ મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્‌ગુરૂ લક્ષ,
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ. ૧૭.

અર્થ:—સ્વછંદને તથા પોતાના મતના આગ્રહને તજીને જે સદ્‌ગુરૂના લક્ષે ચાલે તેને પ્રત્યક્ષ કારણ ગણીને વીતરાગે 'સમકિત' કહ્યું છે. (૧૭)

ભાવાર્થ:—મોક્ષમાર્ગની નિશાની સમ્યક્‌દર્શન છે તેની પ્રાપ્તિ શાથી થાય તે હવે કહે છે:—

બાહ્ય ક્રિયા કે શુષ્ક જ્ઞાન રૂપ પોતાના મત કે પક્ષનો આગ્રહ તજી જે સ્વચ્છંદ રોકે અને સદ્‌ગુરુએ કરાવેલા લક્ષે વર્તે તેને સમ્યગ્દર્શનનું પ્રત્યક્ષ કારણ ગણીને, શાસ્ત્રમાં સમકીતી જીવો ગણાવ્યા છે.

"ભગવત્‌ તીર્થંકરના નિર્ગ્રંથ, નિર્ગ્રંથિનીઓ, શ્રાવક તથા શ્રાવિકાઓ કંઈ સર્વને જીવાજીવનું જ્ઞાન હતું તેથી તેને સમકીત કહ્યું છે એવો સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય નથી. તેમાંથી કંઈક જીવોને તીર્થંકર સાચા પુરૂષ છે, સાચા મોક્ષમાર્ગના ઉપદેષ્ટા છે, જેમ તે કહે છે, તેમજ મોક્ષમાર્ગ છે એવી પ્રતીતિથી, એવી રુચિથી, શ્રી તીર્થંકરના આશ્રયથી અને નિશ્ચયથી સમકીત કહ્યું છે. એવી પ્રતીતિ, એવી રુચિ અને એવા આશ્રયનો તથા આજ્ઞાનો નિશ્ચય એ તે પણ એક પ્રકારે જીવા જીવના જ્ઞાન સ્વરૂપ છે...તે પ્રતીતિથી

તે રુચિથી અને તે આશ્રયથી પછી સ્પષ્ટ વિસ્તાર સહિત જીવા-જીવનું જ્ઞાન અનુક્રમે થાય છે. તથારૂપ પુરૂષની આજ્ઞા ઉપાસવાથી રાગ-દ્વેષનો ક્ષય થઈ વીતરાગ દશા થાય છે. તથારૂપ સત્પુરૂષના પ્રત્યક્ષ યોગ વિના એ સમકીત આવવું કઠણુ છે." (૧૭)

માનાદિક શત્રુ મહા, નિજછંદે ન મરાય,
જાતાં સદ્‌ગુરૂ શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય. ૧૮.

અર્થ:—માન, અને પૂજાસત્કારાદિનો લોભ એ આદિ મહાશત્રુ છે, તે પોતાના ડહાપણે ચાલતાં નાશ પામે નહીં, અને સદ્‌ગુરૂના શરણમાં જતાં સહજ પ્રયત્નમાં જાય. (૧૮)

ભાવાર્થ:—અનંતાનુબંધી માન આદિ કારણો સમ્યકત્વને રોકનારાં છે, તે દૂર થવાનો ઉપાય દર્શાવે છે:—હું જાણું છું તે સાચું છે, હું કરૂં છુ, તે ખરૂં છે એવું માન તથા પોતાની બુદ્ધિએ ધર્મ સંબંધી પરમાર્થ લાભની કલ્પના, ઉપરથી સારા દેખાવા રૂપ માયા તથા બીજા પ્રત્યે દ્વેષ આદિ દોષો સદ્‌ગુરુ યોગે જાય છે; એવા યોગે તે ઓઘ-દષ્ટિ તજી યોગ દષ્ટિવાળો જીવ બને છે. સદ્‌ગુરુનું શરણ સ્વીકારે તેના તેવા દોષો સહેજે, થોડા પુરૂષાર્થથી ટળી જાય છે.

"યોગનાં બીજ ઈહાં ગ્રહે, જિનવર શુદ્ધ પ્રણામોરે,
ભાવાચારજ—સેવના ભવ—ઉદ્વેગ સુઠામોરે."

ભાવ-આચાર્યની ઉપાસના એજ સાચા વિનય આદિ ગુણોનું કારણ બને છે. (૧૮)

જે સદ્‌ગુરૂ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવળજ્ઞાન,
ગુરૂ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન. ૧૯.

અર્થ:—જે સદ્‌ગુરૂના ઉપદેશથી કોઈ કેવળજ્ઞાનને પામ્યા, તે સદ્‌ગુરૂ હજુ છદ્મસ્થ રહ્યા હોય, તોપણ જે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે એવા તે કેવળીભગવાન છદ્મસ્થ એવા પોતાના સદ્‌ગુરૂની વૈયાવચ્ચ કરે. (૧૯)

ભાવાર્થ:—વિનયનું માહાત્મ્ય વર્ણવે છેઃ—

"હું પામ્યો સંશય નહીજી, મૂરખ કરે એ વિચાર." જ્ઞાનથી તો અભિમાન ટળે છે, પણ જો જ્ઞાનનું અભિમાન થતું હોય તો તે અજ્ઞાન સમજવું ઘટે છે. જે સદ્‌ગુરુના ઉપદેશથી શિષ્યને કેવળજ્ઞાન થાય તે શિષ્ય કેવળજ્ઞાન પામ્યાનું અભિમાન કદિ કરે નહીં, કારણકે મોહનો ક્ષય થયા વિના કેવળજ્ઞાન થાય નહીં, પછી તો તેની પ્રવૃત્તિ ઉદયાધીન હોવાથી તે ગુરુ સેવા કે વિનયમાં પ્રવર્તતા હોય તે ચાલુ પણ રહે. પણ જે સદ્‌ગુરુનો તે કેવળી ભગવાન વિનય કરતા હોય તેમને ખબર પડે કે તૂર્ત તે કેવળી ભગવંતની દશાને પૂજ્ય ગણી, (જેમને હજી કેવળ જ્ઞાન નથી થયું એવા સદ્‌ગુરુ) પોતે તેમના વિનયથી લાભ ઉઠાવે છે. આમ વિનયથી સ્વપરને લાભનું કારણ જાણી, વિનય માર્ગનો ત્યાગ ભગવાન પણ કરતા નથી. (૧૯)

એવો માર્ગ વિનય તણો, ભાખ્યો શ્રી વીતરાગ,
મૂળ હેતુ એ માર્ગનો, સમજે કોઈ સુભાગ્ય. ૨૦.

અર્થ:—એવો વિનયનો માર્ગ શ્રી જિને ઉપદેશ્યો છે. એ માર્ગનો મૂળહેતુ એટલે તેથી આત્માને શો ઉપકાર થાય છે તે કોઈક સુભાગ્ય એટલે સુલભબોધી અથવા આરાધક જીવ હોય તે સમજે. (૨૦)

ભાવાર્થ:—વીતરાગ ભગવંતે વિનયમૂળ ધર્મ કહ્યો છે. તે યથાર્થ સમજાય તો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયનમાં પ્રથમ અધ્યયન વિનય નામનું રાખ્યું છે. વિનયવંતને સત્પુરૂષોની સેવાનો લાભ થાય છે, સદ્બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી આત્મજ્ઞાન, સત્શ્રુત, સદાચાર, આત્મધ્યાન, કેવળજ્ઞાન અને અંતે મોક્ષ મળે છે. જેનું ભલું થવાનું હોય તેવા ભાગ્યશાળીને આ વિનયમાર્ગ આત્મ-ઉપકારક છે એમ સમજાય છે. લઘુતાથી પ્રભુતા પમાય છે; પરંતુ બીજાને લઘુ ગણી પોતે મહત થવા ઇચ્છતા અસદ્ગુરુ એ વિનય-માર્ગનો લાભ લેવા જતાં કેવી દશા પામે છે તે હવે જણાવે છે. (૨૦)

અસદ્ગુરુ એ વિનયનો, લાભ લહે જો કાંઈ,
મહામોહનીય કર્મથી, બુડે ભવજળમાંહિ. ૨૧.

અર્થ:—આ વિનયમાર્ગ કહ્યો તેનો લાભ એટલે તે શિષ્યાદિની પાસે કરાવવાની ઇચ્છા કરીને જો કોઈપણ અસદ્ગુરૂ પોતાને વિષે સદ્ગુરૂપણું સ્થાપે તો તે મહામોહિનીય કર્મ ઉપાર્જન કરીને ભવસમુદ્રમાં બૂડે. (૨૧)

ભાવાર્થ:—સદ્ગુરુને માન-પૂજાની ઇચ્છા હોતી નથી, કોઈ વિનય ન કરે તો તેને પોતાને માટે કંઈ લાગતું નથી. કારણકે સદ્-ગુરુની ભક્તિ સત્પુરૂષોએ માત્ર શિષ્યના કલ્યાણને અર્થે કહી છે-જ્યાં પૂજાવાનો ભાવ છે ત્યાંજ અજ્ઞાન, મહામોહ છે. સંસારિક પદાર્થોથી મહત્તા માનનારા પણ મને આત્માનું ભાન નથી એમ માને છે, તેથી આત્માની મહત્તા અજાણપણે રહેલી હોવાથી તેને આત્મ-પ્રાપ્તિનો અવકાશ છે; પરંતુ ધર્મ-પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં ધર્માત્મા પોતાને

માની બેસનારને આત્મજ્ઞાન થવું દુર્લભ છે; અને ઘણા માણસોને અવળે માર્ગે ચઢાવવાથી દુર્લભ–બોધિ બની સંસારમાં અપાર જન્મ–મરણ ઉભાં થાય તેવાં કર્મ બાંધે છે. (૨૧)

હોય મુમુક્ષુ જીવ તે, સમજે એહ વિચાર,

હોય મતાર્થી જીવ તે, અવળો લે નિર્ધાર. ૨૨.

અર્થ:—જે મોક્ષાર્થી જીવ હોય તે આ વિનયમાર્ગાદિનો વિચાર સમજે, અને જે મતાર્થી હોય તે તેનો અવળો નિર્ધાર લે; એટલે કાં પોતે તેવો વિનય શિષ્યાદિ પાસે કરાવે અથવા અસદ્‌ગુરૂને વિષે પોતે સદ્‌ગુરૂની ભ્રાંતિ રાખી આ વિનયમાર્ગનો ઉપયોગ કરે. (૨૨)

ભાવાર્થ:—મુમુક્ષુ કે વિચારવાન જીવ હોય તે જન્મ–મરણ ઉભાં થાય તેવાં કારણથી ભય પામી વિનય, ભક્તિ સત્પુરૂષોની પોતે કરે, પણ બીજા પોતાની ભક્તિ કરે એવી ઇચ્છા ન રાખે; અને અસદ્‌ગુરુ પ્રત્યે વિનય કરવો તે નિરર્થક કે મિથ્યામાર્ગને ઉત્તેજન આપવા તુલ્ય જાણી તજી દે છે.

પરંતુ મતાર્થિ જીવની સમજણ ઉલટી હોવાથી જેમાં પોતાને લાભ નહીં, તેવી વિનયાદિની ઇચ્છા રાખી માનાદિ શત્રુઓને પોષે છે, વિનય કોઈ ન કરે તો દ્વેષ રાખે, માનની ભૂખથી પીડાયા કરે છે; અને બીજાનું કલ્યાણ અમારો વિનય કરવાથી થાય છે એમ કહ્યા કરે; આમ તે વિનય માર્ગનો દુરુપયોગ કરે છે; અથવા અસદ્‌ગુરુ આરક્તે પોતાનું માન પોષાતું જાણી, તેના વિનયમાં પ્રવર્તે અને

પોતાનો કુળધર્મ આદિનો આગ્રહ વધાર્યા કરે છે, એ આદિ મતાર્થીના અભિપ્રાય આગળ વિસ્તારથી જણાવ્યા છે. (૨૨)

હોય મતાર્થી તેહને, થાય ન આતમલક્ષ,
તેહ મતાર્થીલક્ષણો, અહીં કહ્યાં નિર્પક્ષ. ૨૩.

અર્થ:—જે મતાર્થી જીવ હોય તેને આત્મજ્ઞાનનો લક્ષ થાય નહીં એવા મતાર્થી જીવનાં અહીં નિષ્પક્ષપાતે લક્ષણો કહ્યાં છે. (૨૩)

ભાવાર્થ:—મતાર્થિપણાનું ફળ જણાવતાં કહે છે:—

જેનામાં મતાર્થિનાં લક્ષણો હોય તેવા જીવને આત્માનો લક્ષ થતો નથી. કારણ કે આત્માર્થ અને મતાર્થને પ્રકાશ અને અંધકારની પેઠે વિરોધ છે. તે મતાર્થિનાં લક્ષણો હેય રૂપે જાણી પક્ષપાત કે નિંદાદિના ઉદ્દેશ વિના માત્ર આત્માર્થીને ઉપકાર થવા અર્થે કહ્યાં છે. (૨૩)

મતાર્થિલક્ષણ.

બાહ્યત્યાગ પણ જ્ઞાન નહીં, તે માને ગુરુ સત્ય,
અથવા નિજકુળધર્મના, તે ગુરુમાં જ મમત્વ. ૨૪.

અર્થ:—જેને માત્ર બાહ્યથી ત્યાગ દેખાય છે પણ આત્મજ્ઞાન નથી; અને ઉપલક્ષણથી અંતરંગ ત્યાગ નથી. તેવા ગુરૂને સાચા ગુરૂ માને અથવા તો પોતાના કુળધર્મના ગમે તેવા ગુરૂ હોય તોપણ તેમાંજ મમત્વ રાખે. (૨૪)

ભાવાર્થ:—કેટલા પ્રકારના મતાર્થી કહ્યા ?

૧. જ્ઞાન રહિત બાહ્ય ત્યાગીને ગુરુ માને.

૨. પોતાના કુળગુરુ મનાતા હોય તે ત્યાગી હોય કે ન હોય પણ તેનેજ પોતાના ગુરુ માને. (૨૪)

જે જિનદેહ પ્રમાણ ને, સમવસરણાદિ સિદ્ધિ,
વર્ણન સમજે જિનનું, રોકિ રહે નિજબુદ્ધિ. ૨૫.

અર્થ:—જે જિનના દેહાદિનું વર્ણન છે તેને જિનનું વર્ણન સમજે છે અને માત્ર પોતાના કુળધર્મના દેવ છે માટે મારાપણાના કલ્પિત રાગે સમવસરણાદિ મહાત્મ્ય કહ્યા કરે છે; અને તેમાં પોતાની બુદ્ધિને રોકી રહે છે; એટલે પરમાર્થહેતુસ્વરૂપ એવું જિનનું જે અંતરંગ સ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય છે તે જાણતા નથી તથા તે જાણવાને પ્રયત્ન કરતા નથી અને માત્ર સમવસરણાદિમાંજ જિનનું સ્વરૂપ કહીને મતાર્થમાં રહે છે. (૨૫)

ભાવાર્થ:—૩. ભગવાનની બાહ્ય વિભૂતિ, આકાર, મૂર્તિ વિગેરેનેજ ભગવાનનું વર્ણન સમજે. મૂર્તિ પરથી આત્મગુણોનો વિચાર ન કરે. (૨૫)

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુયોગમાં, વર્ત્તે દૃષ્ટિ વિમુખ,
અસદ્ગુરુને દૃઢ કરે, નિજમાનાર્થે મુખ્ય. ૨૬.

અર્થ:—પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો કયારેક યોગ મળે તો દુરાગ્રહાદિછેદક તેની વાણી સાંભળીને તેનાથી અવળી રીતે ચાલે; અર્થાત્ તે હિતકારી વાણીને ગ્રહણ કરે નહીં અને પોતે ખરેખરો દૃઢ મુમુક્ષુ છે એવું માન મુખ્યપણે મેળવવાને અર્થે અસદ્ગુરુ સમીપે જઈને પોતે તેના પ્રત્યે પોતાનું વિશેષ દૃઢપણું જણાવે. (૨૬)

ભાવાર્થ—૪. સાચા સદ્‌ગુરુ મળ્યા હોય છતાં તેમના પ્રત્યે લક્ષ ન આપે અને બીજા અસદ્‌ગુરુ જે તેને વિશેષ માન આપતા હોય અથવા જ્યાં જવાથી લોકોમાં માન પોષાતું હોય ત્યાં જાય અને તેમનામાં શ્રદ્ધા વધારે. (૨૬)

દેવાદિ ગતિ ભંગમાં, જે સમજે શ્રુતજ્ઞાન,
માને નિજમતવેષનો, આગ્રહ મુક્તિનિદાન. ૨૭.

અર્થ:—દેવ નારકાદિ ગતિના ભાંગા આદિનાં સ્વરૂપ કોઈક વિશેષ પરમાર્થ હેતુથી કહ્યા છે તે હેતુને જાણ્યો નથી અને તે ભંગજાળને શ્રુતજ્ઞાન જે સમજે છે તથા પોતાના મતનો, વેષનો આગ્રહ રાખવામાં જ મુક્તિનો હેતુ માને છે. (૨૭)

ભાવાર્થ:—૫. જેમાં દેવાદિ ગતિનું વર્ણન કર્યું હોય તેને શ્રુતજ્ઞાન એટલે ધર્મનું કથન માને અને પોતે માન્યું હોય, મત પકડયો હોય કે કોઈ વેષ ગ્રહ્યો હોય તેનો આગ્રહ કરવામાંજ મુક્તિ થશે એમ માને. (૨૭)

લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન,
ગ્રહે નહીં પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન. ૨૮.

અર્થ:—વૃત્તિનું સ્વરૂપ શું? તે પણ જે જાણતો નથી, અને ‘હું વ્રતધારી છું’ એવું અભિમાન ધારણ કર્યું છે. ક્વચિત્ પરમાર્થના ઉપદેશનો યોગ બને તોપણ લોકોમાં પોતાનું માન અને પૂજાસત્કારાદિ જતાં રહેશે અથવા તે માનાદિ પછી પ્રાપ્ત નહીં થાય એમ જાણીને તે પરમાર્થને ગ્રહણ કરે નહીં. (૨૮)

ભાવાર્થ:—૬. પોતે વ્રત તપ વગેરે લોકોને બતાવવા કરે અથવા કરીને તેનું અભિમાન રાખે પણ વૃત્તિ રોકાતી નથી તે તપાસે નહિ. આત્માર્થે કરવાનો લક્ષ ન હોય તેથી તપાદિ કરીને લોકમાં સારૂં કહેવડાવવાનો, ધર્મિષ્ઠ કે જ્ઞાની કહેવડાવાનો જાણતાં અજાણતાં લક્ષ રહે. આટલે સુધી ક્રિયાજડનું વર્ણન કર્યું. (૨૮)

અથવા નિશ્ચયનય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની માંય,
લોપે સદ્‌વ્યવહારને, સાધનરહિત થાય. ૨૯.

અર્થ:—અથવા 'સમયસાર' કે 'યોગવાસિષ્ટ' જેવા ગ્રંથો વાંચી તે માત્ર નિશ્ચય નયને ગ્રહણ કરે. કેવી રીતે ગ્રહણ કરે? માત્ર કહેવારૂપે; અંતરંગમાં તથારૂપ ગુણની કશી સ્પર્શના નહીં અને સદ્‌ગુરૂ, સત્‌શાસ્ત્ર, તથા વૈરાગ્ય, વિવેકાદિ સાચા વ્યવહારને લોપે તેમજ પોતાને જ્ઞાની માની લઈને સાધનરહિત વર્ત્તે. (૨૯)

ભાવાર્થ:—૭. હવે શુષ્કજ્ઞાની વિષે કહે છે કે નિશ્ચયનયના કથનને વર્ણનને સાંભળીને આત્મા અજર અમર છે, શુદ્ધ છે વિગેરે બોલી-જાણે અને સત્ક્રિયારૂપ સદ્‌વ્યવહાર ને નીતિ વિગેરે છે તેથી પુણ્ય બંધાય ને ભવમાં રખડવું પડે એમ કહી તે બધું છોડી દે. મોક્ષનાં સાધન કંઈ ન કરે અને સ્વછંદે પાપયુક્ત વર્તે. (૨૯)

જ્ઞાનદશા પામ્યો નહીં, સાધનદશા ન કાંઈ,
પામે તેનો સંગ જે, તે બુડે ભવમાંહિ. ૩૦.

અર્થ:—તે જ્ઞાનદશા પામે નહીં, તેમ વૈરાગ્યાદિ સાધનદશા પણ તેને નથી; જેથી તેવા જીવનો સંગ બીજા જે જીવને થાય તે પણ ભવસાગરમાં ડુબે. (૩૦)

ભાવાર્થ:—૮. જેને જ્ઞાનદશા થઈ નથી અને જે સત્ક્રિયા= આત્માર્થે સત્સાધન પણ કરતા નથી એવા ગુરુ કે કહેવાતા સાધકનો સંગ થવાથી સંસારમાં રખડી મરવાનું થાય છે. (૩૦)

એ પણ જીવ મતાર્થમાં, નિજમાનાદિ કાજ,
પામે નહીં પરમાર્થને, અનઅધિકારીમાંજ. ૩૧.

અર્થ:—એ જીવ પણ માતાર્થમાંજ વર્ત્તે છે, કેમકે ઉપર કહ્યા જીવ તેને જેમ કુળધર્માદિથી મતાર્થતા છે તેમ આને જ્ઞાની ગણાવવાના માનની ઈચ્છાથી પોતાના શુષ્કમતનો આગ્રહ છે; માટે તે પણ પરમાર્થને પામે નહીં અને અન્અધિકારી એટલે જેને વિષે જ્ઞાનિ પરિણામ પામવા યોગ્ય નહીં એવા જીવોમાં તે પણ ગણાય. (૩૧)

ભાવાર્થ:—આ બધા મતાર્થિના પ્રકાર કહ્યા તેમનું વર્તન લૌકિક માન અર્થે છે તે પરમાર્થ પામવાના અધિકારી નથી. (૩૧)

નહીં કષાય ઉપશાંતતા, નહીં અંતર વૈરાગ્ય,
સરળપણું ન મધ્યસ્થતા, એ મતાર્થી દુર્ભાગ્ય. ૩૨.

અર્થ:—જેને ક્રોધ માન માયા લોભરૂપ કષાય પાતળા પડયા નથી, તેમ જેને અંતરવૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નથી. આત્મામાં ગુણ ગ્રહણ કરવારૂપ સરળપણું જેને રહ્યું નથી, તેમ સત્યાસત્યતુલના કરવાને જેને અપક્ષપાતદ્રષ્ટિ નથી, તે મતાર્થી જીવ દુર્ભાગ્ય; એટલે જન્મ, જરા, મરણને છેદવાવાળા મોક્ષમાર્ગને પામવા યોગ્ય એવું તેનું ભાગ્ય ન સમજવું. (૩૨)

ભાવાર્થ:—વળી કોઈ ધાર્મિક ક્રિયા કરતો હોય પણ પોતાની પ્રકૃતિ=કષાયને ઓછા ન કરે પોતાના દોષો ઘટાડે નહિ સ્વચ્છંદે વર્ત્તે તો ગાઢ કર્મ બાંધવાથી રઝળે. વળી જો તેને સંસારના ભોગો પ્રત્યે આસક્તિ છે તો તેથી પણ મોક્ષાર્થિ થઈ શકે નહિ. સંસાર દુ:ખરૂપ લાગે નહિ ત્યાં સુધી મતાર્થિજ છે. વળી ઉપરથી ધર્મક્રિયા કરે જ્ઞાનની વાતો કરે વૈરાગ્યનો બોધ આપે પણ અંતરમાં ગુપ્ત ઇચ્છા રાખી આસક્તિને પોષે એવા અસરળ જીવ પણ મતાર્થમાં રહે. વળી જ્યાં સુધી સત્ય મળ્યું નથી ત્યાં સુધી મન ખુલ્લું જોઇએ. ન્યાયથી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાની કે સાચાને સાચા કહેવાની બુદ્ધિ ન હોય, મન મલિન હોય, ત્યાં પણ આત્માર્થિપણું આવે નહિ. આવા લક્ષણવાળો જે મતાર્થિ તે ખરેખર દુર્ભાગી છે. આત્માર્થ સાધવાને અસમર્થ છે. (૩૨)

લક્ષણ કહ્યાં મતાર્થીનાં, મતાર્થ જાવા કાજ,
હવે કહું આત્માર્થીનાં, આત્મ-અર્થ સુખસાજ. ૩૩.

અર્થ:—એમ મતાર્થી જીવનાં લક્ષણ કહ્યાં: તે કહેવાનો હેતુ એ છે કે કોઈ પણ જીવનો, તે જાણીને મતાર્થ જાય. હવે આત્માર્થી જીવનાં લક્ષણ કહીએ છીએ; તે લક્ષણ કેવાં છે? તો કે-આત્માને અવ્યાબાધ સુખની સામગ્રિના હેતુ છે. (૩૩)

ભાવાર્થ:—મતાર્થપણું દૂર કરવા માટે ઉપર મુજબ મતાર્થિ-લક્ષણ બતાવ્યાં. હવે સુખકારી આત્માર્થિપણું પ્રાપ્ત થાય તે અર્થે આત્માર્થિનાં લક્ષણ કહે છે. (૩૩)

આત્માર્થિલક્ષણ.

આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય,
બાકી કુળગુરુ કલ્પના, આત્માર્થી નહિ જોય. ૩૪.

અર્થઃ—જ્યાં આત્મજ્ઞાન હોય ત્યાં મુનિપણું હોય; અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન ન હોય ત્યાં મુનિપણું નજ સંભવે. "**જં સમંતિ પાસહ તં મોણંતિ પાસહ**"-જ્યાં સમકિત એટલે આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં મુનિપણું જાણો એમ આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે. એટલે જેમાં આત્મજ્ઞાન હોય તે સાચા ગુરૂ છે એમ જાણે છે, અને આત્મજ્ઞાનરહિત હોય તોપણ પોતાના કુળના ગુરૂને સદ્‌ગુરૂ માનવા એ માત્ર કલ્પના છે તેથી કંઈ ભવચ્છેદ ન થાય એમ આત્માર્થી જુએ છે. (૩૪)

ભાવાર્થ:—जं समंति पासह तं मोणंति पासह। જેને આત્માનું કલ્યાણ કરવું છે તેને સાચા આત્મજ્ઞાની ગુરુ મળ્યા તો પછી લૌકિક માન્યતાઓ પ્રમાણે વર્તતા નથી; કુળગુરુ નથી, વેષ બીજો છે વિગેરે શંકા ન કરે. સાચાને સાચા માન્ય કરે. (૩૪)

પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ પ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર,
ત્રણે યોગ એકત્વથી, વર્તે આજ્ઞાધાર. ૩૫.

અર્થ:—પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરૂની પ્રાપ્તિનો મોટો ઉપકાર જાણે; અર્થાત્ શાસ્ત્રાદિથી જે સમાધાન થઈ શકવાયોગ્ય નથી, અને જે દોષો સદ્‌ગુરૂની આજ્ઞા ધારણ કર્યા વિના જતા નથી તે સદ્‌ગુરૂ યોગથી સમાધાન થાય, અને તે દોષો ટળે, માટે પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરૂનો મોટો ઉપકાર જાણે, અને તે સદ્‌ગુરૂ પ્રત્યે મન વચન કાયાની એકતાથી આજ્ઞાંકિતપણે વર્તે. (૩૫)

ભાવાર્થ:—અનાદિ કાળથી જીવ રખડયો તે સદ્‌ગુરુ યોગના અભાવે. તે યોગ આ ભવે પ્રાપ્ત થયો છે. એ કોઈ કાળે ન મળ્યો હોય એવો લાભ છે, આત્માને પરમ ઉપકાર કરનાર છે, તેથી તેને સફળ કરવા મન, વચન ને કાયા એ ત્રણે યોગથી તે સત્પુરુષનીજ આજ્ઞામાં વર્તે. જેમ એક શેઠને ત્રણ દુકાન—કાપડ, સોનાચાંદી ને ઝવેરાતની છે. ત્યાં કાપડની દુકાનમાં ખોટ આવે તે સોનાચાંદીની દુકાનમાં નફો હોય તો પુરી પડે ને સોનાચાંદીની દુકાનની ખોટ ઝવેરાતની દુકાનના નફાથી પુરી પડે. પણ ઝવેરાતમાં ખોટ જાય તો સોનાચાંદીની દુકાનમાંથી પુરી ન શકાય ને સોનાચાંદીની દુકાનમાં નુકસાન આવે તે કાપડના વેપારથી પુરી ન શકાય. તેવી રીતે શરીરથી કોઈને હાનિ કરી હોય તેની અસર સારાં વચનથી ટાળી શકાય ને વચન ખરાબ બોલાઈ ગયું તો પ્રશ્ચાતાપ વિગેરેના ભાવ કરવાથી તેની અસર ન રહે; પરંતુ મનના ભાવ ખોટા થતા હોય તેની અસર વચનથી—મોંઢે સારૂં બોલવાથી ટળે નહિ; તેમ વચન ખોટું બોલાયું હોય પછી શરીરથી કામ કરી આપે વિગેરે મહેનત કરે પણ તેથી કંઈ વળે નહિ. આ રીતે પ્રથમ મન એટલે ભાવ સુધારવાની જરૂર છે. તેથી મનની વૃત્તિઓ સત્પુરુષની આજ્ઞામાં જોડેલી રાખે. સમકીતીને વૃત્તિરૂપી દોરી તેના હાથમાં હોય છે. બીજામાં મન જતું રોકીને સ્મરણમાં, ધ્યાનમાં, સ્વાધ્યાયમાં પ્રવર્તાવે. વચનને પણ સ્વાધ્યાયમાં, સ્મરણમાં, વિનયયુક્ત બોલવામાં આજ્ઞાપૂર્વક પ્રવર્ત્તાવે. દેહને પણ સદ્‌ગુરુની ભક્તિ સેવા આસનની સ્થિરતા વિગેરેમાં આત્માર્થે જ પ્રવર્ત્તાવે. ત્રણ યોગ સ્વછંદે વર્ત્તતા કર્મબંધ કરાવે છે તેને સદ્‌ગુરુની

આજ્ઞામાં જોડીને આત્માર્થમાં વાપરે તો આ અમૂલ્ય જોગ સાર્થક થાય. (૩૫)

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ,
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત. ૩૬.

અર્થ.—ત્રણે કાળને વિષે પરમાર્થનો પંથ એટલે મોક્ષનો માર્ગ એક હોવો જોઈએ, અને જેથી તે પરમાર્થ સિદ્ધ થાય તે વ્યવહાર જીવે માન્ય રાખવો જોઇએ; બીજો નહીં. (૩૬)

ભાવાર્થ:—મોક્ષનો માર્ગ એક જ છે. નિશ્ચય નયથી મોક્ષનો માર્ગ આત્મારૂપ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રની એકતારૂપ સમાધિમાર્ગ છે. આત્માની શુદ્ધતા કરવા શુદ્ધ આત્માના લક્ષે આત્મામાં જ સ્થિર થવું. આજ યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે. વ્યવહારમાં અનેક સાધનો ક્રિયાઓ આ નિશ્ચય માર્ગ સાધવા કરવામાં આવે છે તે દ્વારા નિશ્ચય એટલે શુદ્ધાત્માની સિદ્ધિ થાય તેટલા પ્રમાણમાં તે વ્યવહાર માર્ગ પણ સફળ છે. આ ગાથામાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેની અગત્ય બતાવી છે. નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ તો નિર્વિકલ્પ દશામાં સ્થિરતા રૂપ છે, ને તે માટે કરવામાં આવતો મન વચન ને કાયાનો પુરુષાર્થ તે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ છે. (૩૬)

એમ વિચારી અંતરે, શોધે સદ્ગુરુયોગ,
કામ એક આત્માર્થનું, બીજો નહીં મનરોગ. ૩૭.

અર્થ:—એમ અંતરમાં વિચારીને જે સદ્ગુરુના યોગનો શોધ કરે, માત્ર એક આત્માર્થની ઇચ્છા રાખે, પણ માનપૂજાદિક સિદ્ધિ-રિદ્ધિની કશી ઇચ્છા રાખે નહીં,—એ રોગ જેના મનમાં નથી. (૩૭)

ભાવાર્થ:—એમ અંતરમાં વિચાર કરીને સદ્દગુરુનો યોગ=મેળાપ શોધે=પ્રાપ્ત કરે અથવા શોધે=સદ્દગુરુનો યોગ થયો હોય તેને શુદ્ધ કરે. શી રીતે શુદ્ધ કરે? સર્વ સંસારિક ઈચ્છાઓનો ત્યાગ કરે. ઈચ્છારૂપ રોગ છે તે માત્ર એક મોક્ષની ઈચ્છા સિવાય અન્ય કોઈ ઈચ્છા દેહ કુટુંબ ધન યશ આદિની હોય તે છોડે ત્યારે સદ્દગુરુનો યોગ શુદ્ધ થાય. જ્ઞાની પાસે ચોકખો થઈને આવે, મોક્ષ માટે જ ઈચ્છા રહે તો તેનો ને જ્ઞાનીનો મેળ મળે. સંકલ્પ વિકલ્પ જે પરપદાર્થની ઈચ્છા મમતાથી થાય છે તેમજ ઈચ્છા=લોભને કારણે કષાયો થાય છે તે ત્યાગે ને પોતાના આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિની ઝંખના તીવ્ર હોય તે પ્રાપ્ત કરવા માટે સદ્દગુરુનો સમાગમ કરે. (૩૭)

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષઅભિલાષ,
ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થનિવાસ. ૩૮.

અર્થ:—જ્યાં કષાય પાતળા પડયા છે, માત્ર એક મોક્ષપદ શિવાય બીજા કોઈ પદની અભિલાષા નથી, સંસાર પર જેને વૈરાગ્ય વર્ત્તે છે, અને પ્રાણી માત્ર પર જેને દયા છે, એવા જીવને વિષે આત્માર્થનો નિવાસ થાય. (૩૮)

ભાવાર્થ:—હવે સત્સંગમાં આવે બોધ સાંભળે છતાં તેને પૂર્વ કર્મને લઈને કષાય ઉદય આવે છે. કંઈ નિમિત્ત મળતાં ધર્મનાં સાધન, સાધર્મી વિગેરે પ્રત્યે પણ કષાય થાય તે અનંતાનુબંધી છે. પ્રકૃતિઓ ઉદય આવ્યા કરે ત્યારે તેને ઉપશમાવવા શું કરે? કષાય વેદાય તેને આત્માના શત્રુ જાણે ને દૂર કરવા ક્ષમા આદિ ધારણ

કરે. હું કષાય કરીશ તો મને જ કર્મ બંધાશે. વળી કોઈ નિંદા વિગેરે કરે કે દુઃખ આપે તો તેમાં પોતાનો દોષ હોય તો વિચારી કાઢી નાખે, દોષ ન હોય તો તે પૂર્વ કર્મનું ફળ જાણી સમતા રાખે. કર્મ નિર્જરી જાય છે એમ જાણી સંતોષ રાખે. અને વૃત્તિને ધર્મ-ધ્યાનમાં વિશેષપણે રોકે. એ રીતે અભ્યાસ કરતાં કષાય મંદ પડે એટલે કે ઉપશાંત થાય ત્યારે આત્માર્થ વિચારવાનો અવકાશ મળે. મૈત્રી પ્રમોદ આદિ ચાર ભાવના ભાવે. એમ કષાયને દુઃખના હેતુ જાણી છોડે. ઉપશમાવે=ઘટાડે. ક્ષય કરે. આ લોકની અલ્પપણ સુખેચ્છા મોક્ષના પુરુષાર્થમાં શિથિલ કરે છે તેથી સર્વ સંસારને એકાંત દુઃખરૂપ જાણી કર્મબંધ રહિત મોક્ષસુખ પામવા ઈચ્છા, પ્રયત્ન કરે. તેમ જ સાથે પ્રાણીમાત્ર પર દયા હોય. પોતા સમાન સર્વ જીવને ગણી અંતઃકરણ કોમળ કરે. અભિમાન ત્યાગે. આ લક્ષણો હોય ત્યાં આત્માર્થ એટલે મુમુક્ષુ દશા પ્રગટે છે. (૩૮)

દશા ન એવી જયાં સુધી, જીવ લહે નહીં જોગ્ય,
મોક્ષમાર્ગ પામે નહીં, મટે ન અંતરરોગ. ૩૯.

અર્થ:—જ્યાંસુધી એવી જોગદશા જીવ પામે નહીં, ત્યાંસુધી તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ ન થાય, અને આત્મ ભ્રાંતિરૂપ અનંત દુઃખનો હેતુ એવો અંતર રોગ ન મટે. (૩૯)

ભાવાર્થ:—આવી દશા ન આવે એટલે કે ઉપર દર્શાવેલી યોગ્યતા કષાયની મંદતા. મોક્ષ સિવાયના સંસારસુખની અભિ-લાષાનો ત્યાગ, સંસારનાં સુખો દુઃખરૂપ અહિતકારી લાગે, ને સંસારી જીવો જે પરાધીન જન્મમરણ કરી રહ્યા છે ને સંસારમાં

સુખ માની રહ્યા છે તેમની દયા આવે—એવો વિવેક ન પ્રગટે ત્યાં સુધી તે યોગ્ય જીવ થયો ન કહેવાય અને સદ્‌ગુરુનો જોગ તેને થાય નહિ. યોગ્યતા હોય તો સદ્‌ગુરુનો બોધ પરિણમે. યોગ્યતા ન હોય તો પરિણમે નહિ, તેથી મોક્ષમાર્ગ હાથ ન લાગે અને અંતરરોગ એટલે આત્માના કષાયના ઉદયથી થતા વિભાવભાવ છે જેથી કર્મ બાંધે છે ને સંસાર વધારે છે તે વિભાવ મટે નહિ. અથવા અંતર-રોગ એટલે આત્મભ્રાંતિ=મિથ્યાત્વ, તે જ્યાં સુધી યોગ્યતા વાળી દશા ન પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી તેને સદ્‌ગુરુનો યથાર્થ જોગ ન બાઝે તેથી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ ન થાય અને મિથ્યાત્વરૂપી રોગ ટળે નહિ. (૩૯)

આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્‌ગુરુબોધ સુહાય,
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય. ૪૦.

અર્થ:—એવી દશા જ્યાં આવે ત્યાં સદ્‌ગુરૂનો બોધ શોભે, અર્થાત્ પરિણામ પામે, અને તે બોધના પરિણામથી સુખદાયક એવી સુવિચાર દશા પ્રગટે. (૪૦)

ભાવાર્થ:—પણ જ્યારે જીવમાં યોગ્યતા આવે એટલે કે તેને સંસાર એકાંત દુઃખરૂપ લાગે, તેથી છુટવા મોક્ષ સુખ મેળવવા સાચી કામના જાગે ને પોતાના કષાયો જે સંસાર વધારનારા છે તેને દોષરૂપ દુઃખનાં કારણો જાણી ઉપશમાવે ત્યારે સદ્‌ગુરુનો બોધ જે તે કાર્યમાં તેને સહાય કરનારો છે તે તેને અતિશય પ્રિય લાગે છે. સદ્‌ગુરુના બોધથી જ તેને આત્માનો મોક્ષ કેવી રીતે થાય તેના ખરા વિચારો થાય. મન સંસારના વિચારોમાં ફરતું હતું ત્યાંથી

પાછું વળીને પોતાના આત્મહિતના વિચારમાં આવે, શાંત સ્થિર થઈ સૂક્ષ્મપણે વિચારે. સદ્‌ગુરુએ જે બોધ કર્યો હોય તે શાંતપણે સ્થિર થઈ પોતાના આત્માર્થે સૂક્ષ્મપણે વિચારે. એમ સુવિચારણામાં સ્થિર થતાં તેને આત્મસુખની ઝાંખી થાય છે. (૪૦)

જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન,
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ. ૪૧.

અર્થ:—જ્યાં સુવિચારદશા પ્રગટે ત્યાં આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને તે જ્ઞાનથી મોહનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદને પામે. (૪૧)

ભાવાર્થ:—સદ્‌ગુરુબોધે આત્મસ્વરૂપની વિચારણા કરવાથી જ્ઞાનરૂપી દીવો પ્રગટે. તેનાથી અજ્ઞાન ને મોહરૂપી અંધકાર વિલય થાય ને પરિણામે સંસારથી મુક્ત થઈ આત્માના અનંત સ્વાધીન સુખરૂપ મોક્ષપદમાં સ્થિતિ થાય. (૪૧)

ઉપજે તે સુવિચારણા, મોક્ષમાર્ગ સમજાય,
ગુરુ-શિષ્યસંવાદથી, ભાખું ષટ્પદ આંહિ. ૪૨.

અર્થ:—જેથી તે સુવિચાર દશા ઉત્પન્ન થાય, અને મોક્ષમાર્ગ સમજવામાં આવે તે, છ પદરૂપે ગુરૂ શિષ્યના સંવાદથી કરીને અહીં કહું છું. (૪૨)

ભાવાર્થ:—આત્મસિદ્ધિ લખવાનું પ્રયોજન હવે કહે છે કે જીવોને એવી સુવિચારણા ઉપજે અને મોક્ષમાર્ગ શું તે યથાર્થ સમજાય એ હેતુથી ગુરુ શિષ્યના સંવાદ રૂપે છ પદ અહિં કહું છું. સુવિચાણા જાગે ત્યારે બોધમાં કહ્યું હોય તેથી ઘણું વધારે વિચારી શકે. જેમકે "આત્મા છે" એનો વિચાર કરતાં તે ઇન્દ્રિયથી જણાતો

નથી પરંતુ અંદર અનુભવ કરનાર અને જાણનાર એવો "હું" અનુભવમાં આવે છે, તે દરેકને અનુભવથી જણાય છે, તે રીતે વિચારે. "સરીએ બોધ પ્રવાહનીજી એ વિણ શ્રુત થલરૂપ"...એ રીતે જે સાંભળ્યું તેને આધારે પોતા પર ઘટાવીને અનુભવપૂર્વક વિચારે. એમ વિશેષપણે વિચારે નહિ અને માત્ર યાદ રાખે તો બંધિયાર પાણી ખાડામાં ખરાબ થઇ જાય તેમ મળેલું જ્ઞાન રોગરૂપ–દુઃખરૂપ થાય. (૪૨)

ષટ્પદનામકથન.

'આત્મા છે,' 'તે નિત્ય છે,' 'છે કર્ત્તા નિજકર્મ',
'છે ભોક્તા,' વળી 'મોક્ષ છે' 'મોક્ષઉપાય' સુધર્મ. ૪૩.

અર્થ:—'આત્મા છે,' 'તે આત્મા નિત્ય છે,' તે આત્મા પોતાના કર્મનો કર્ત્તા છે,' 'તે કર્મનો ભોક્તા છે,' 'તેથી મોક્ષ થાય છે,' અને 'તે મોક્ષનો ઉપાય એવો સતધર્મ છે.' (૪૩)

ભાવાર્થ:—આત્મા છે......મોક્ષનો ઉપાય સુધર્મ છે. જે ધર્મ આત્માને સંસાર પરિભ્રમણથી મુક્ત કરે તે યથાર્થ હિતકારી ધર્મ કહેવાય. (૪૩)

ષટ્સ્થાનક સંક્ષેપમાં, ષટ્દર્શન પણ તેહ,
સમજાવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ. ૪૪.

અર્થ:—એ છ સ્થાનક અથવા છ પદ અહીં સંક્ષેપમાં કહ્યાં છે. અને વિચાર કરવાથી ષટ્દર્શન પણ તેજ છે. પરમાર્થ સમજવાને માટે જ્ઞાનિ પુરૂષે એ છ પદો કહ્યાં છે. (૪૪)

ભાવાર્થ:—આ ષટ્ સ્થાનક એટલે સમકીતને રહેવાનાં સ્થાન

છે. એનો વિચાર કરતાં સમકીત થાય. આમાં ૭ દર્શનની વાત પણ સાથે સાથે આવી જશે. તે ૭ દર્શનમાં મતભેદ કરીને જુદા જુદા ધર્મવાળા ઝઘડો કરે છે તેમ ન થવા અહિં તો માત્ર પરમાર્થ=શુદ્ધાત્મા સમજાય તે અર્થે જ જ્ઞાનીપુરૂષે બોધ કર્યો છે. મતભેદમાં ન પડતાં એક આત્મા તરફ વાંચનારનું લક્ષ જોડાય એ હેતુથી આત્મસિદ્ધિની રચના છે. કોઈ આત્મા નથી એમ માને છે તેનું નિરાકરણ પ્રથમપદથી કર્યું છે. કોઈ આત્માને ક્ષણિક માને છે તેનું નિરાકરણ બીજા પદથી કર્યું છે. કેટલાક "કર્ત્તા નથી ભોક્તા છે" એમ માને છે તેનુ નિરાકરણ ત્રીજા પદથી, તથા કોઈ તો કર્તાભોક્તા નથી કર્મ જ નથી એમ માને છે તેનું નિરાકરણ ૪ થા પદથી કર્યું છે. વળી કોઈ મોક્ષ નથી એમ માને છે તેનું નિરાકરણ પાંચમા પદથી કર્યું છે. જેઓ આત્મા, કર્મ કે મોક્ષને માનતા નથી તેઓ મોક્ષનો ઉપાય પણ માનતા નથી. અહિં છએ દર્શનની શંકાઓનું નિરાકરણ કરીને શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવ્યો છે. (૪૪)

(૧) શંકા——શિષ્ય ઉવાચઃ-

નથી દૃષ્ટિમાં આવતો, નથી જણાતું રૂપ,
બીજો પણ અનુભવ નહીં, તેથી ન જીવસ્વરૂપ. ૪૫.

અર્થ:—દ્રષ્ટિમાં આવતો નથી, તેમ જેનું કંઈ રૂપ જણાતું નથી, તેમ સ્પર્શાદિ બીજા અનુભવથી પણ જણાવાપણું નથી, માટે જીવનું સ્વરૂપ નથી; અર્થાત્ જીવ નથી. (૪૫)

ભાવાર્થ:—પ્રથમ પદ માટે શિષ્ય શંકા કરે છે. આત્મા દેખાતો

નથી માટે દર્શન રૂપ નથી, તેનું કંઈ રૂપ જાણવામાં આવતું નથી માટે જ્ઞાનરૂપ નથી અને બીજી રીતે તેનો અનુભવ થતો નથી તેથી ચારિત્રરૂપ નથી. શિષ્ય ભણેલો છે તેથી જૈન સિદ્ધાંતમાં જે આત્માનો સ્વભાવ દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર રૂપ કહ્યો છે તેનો જ નિષેધ કરી જીવ નથી એમ શંકા કરી છે. (૪૫)

અથવા દેહજ આતમા, અથવા ઇંદ્રિય પ્રાણ,
મિથ્યા જૂદો માનવો, નહિ જૂદું એંધાણ. ૪૬.

અર્થ:—અથવા દેહજ છે તે આત્મા છે, અથવા ઇંદ્રિયો છે તે આત્મા છે, અથવા શ્વાસોશ્વાસ છે તે આત્મા છે, અર્થાત્ એ સૌ એકના એક દેહરૂપે છે, માટે આત્માને જૂદો માનવો તે મિથ્યા છે, કેમકે તેનું કશું જૂદું એંધાણ એટલે ચિન્હ નથી. (૪૬)

ભાવાર્થ:—પછી તે કહે છે કે દેહ તેજ આત્મા છે, દેહ જડ છે ને જાણતો નથી એમ કોઈ કહે તો ઇન્દ્રિયો જાણે છે તે આત્મા છે, ઇન્દ્રિયો કામ કરતી અટકે છતાં શ્વાસોચ્છ્વાસ હોય ત્યાં સુધી જીવ છે એમ મનાય છે તે ઉપરથી પ્રાણ=શ્વાસ તે જ આત્મા છે. આ ત્રણ સિવાય બીજું ચેતનનું લક્ષણ ઇન્દ્રિયગોચર નથી છતાં તમે જૂદું ચેતન માનો તો તે તમારૂં મિથ્યાત્વ છે ! કારણ કે તે ચેતનની કોઈ નિશાની છે જ નહિ. (૪૬)

વળી જો આત્મા હોય તો, જણાય તે નહિ કેમ ?
જણાય જો તે હોય તો, ઘટ પટ આદી જેમ. ૪૭.

અર્થ:—અને જો આત્મા હોય તો તે જણાય શા માટે નહીં ?

જો ઘટ, પટ, આદિ પદાર્થો છે તે જેમ જણાય છે, તેમ આત્મા હોય તો શા માટે ન જણાય ? (૪૭)

ભાવાર્થ:—જો આત્મા કોઈ પદાર્થ હોય તો જેમ દેહ વિગેરે જણાય છે તેમ જણાવો જોઈએ. પરંતુ એવો આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ જોવા જાણવામાં કે અનુભવવામાં આવતો નથી. (૪૭)

માટે છે નહિ આતમા, મિથ્યા મોક્ષ ઉપાય,
એ અંતર શંકાતણો, સમજાવો સદુપાય. ૪૮.

અર્થ:—માટે આત્મા છે નહીં, અને આત્મા નથી એટલે તેના મોક્ષના અર્થે ઉપાય કરવા તે ફોકટ છે, તે મારા અંતરની શંકાનો કંઈપણ સદુપાય સમજાવો એટલે સમાધાન હોય તે કહો. (૪૮)

ભાવાર્થ:—માટે આત્મા નથી અને તેથી મોક્ષનો ઉપાય=ધર્મ કરવો નિરર્થક લાગે છે. આ મુજબ પોતાની માન્યતા દર્શાવી તે દૂર કરવાનો સત્ય ઉપાય હોય તો સમજાવવા શિષ્યે વિનંતિ કરી છે. (૪૮)

(૧) **સમાધાન——સદ્‌ગુરુ ઉવાચ:-**

ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન,
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, પ્રગટ લક્ષણે ભાન. ૪૯.
ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન,
પણ તે બન્ને ભિન્ન છે, જેમ અસિ ને મ્યાન. ૫૦.

અર્થ:—દેહાધ્યાસથી એટલે અનાદિકાળથી અજ્ઞાનને લીધે દેહનો પરિચય છે, તેથી આત્મા દેહ જેવો અર્થાત્ તને દેહ ભાસ્યો

છે; પણ આત્મા અને દેહ બન્ને જૂદાં છે, કેમકે બેય જૂદાં જૂદાં લક્ષણથી પ્રગટ ભાનમાં આવે છે.

અનાદિકાળના અજ્ઞાનને લીધે દેહના પરિચયથી દેહજ આત્મા ભાસ્યો છે; અથવા દેહ જેવો આત્મા ભાસ્યો છે; પણ જેમ તરવાર ને મ્યાન, મ્યાનરૂપ લાગતાં છતાં બન્ને જૂદાં જૂદાં છે, તેમ આત્મા અને દેહ બન્ને જૂદાં જૂદાં છે. (૪૯–૫૦)

ભાવાર્થ:—આત્મા છે એ પદ સમજાવવામાં અહિં દેહ અને આત્મા એ બે પદાર્થ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અનાદિ કાળથી જીવ આત્માને ભૂલી ગયો છે તેનું કારણ કે તે જેટલી ઇન્દ્રિય મળી હોય તે દ્વારા બહાર ને બહાર જ જોયા કરે છે. मत्तश्च्युत्वेन्द्रियद्वारैः पतितो विषयेष्वहम्। तान् प्रपद्याहमिति मां पुरा वेद न तत्त्वतः ॥१६॥ (સમાધિશતક.) ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત કરીને એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના ભવમાં વિષયોરૂપ કુવામાં પડયો તેથી આત્માને જાણી શકયો નહિ. સત્સંગમાં પણ મિથ્યાગ્રહ, સ્વછંદ, પ્રમાદ અને ઇન્દ્રિયવિષયથી આત્મા પ્રત્યે ઉપેક્ષા થાય તો સત્સંગ સફળ ન થાય એમ કહ્યું છે. પરંતુ સાચી ભક્તિથી આ દોષો જાય. કારણ કે સત્પુરુષ પ્રત્યે રુચિ થતાં તેમને ઘડી પણ ન વિસરે ત્યારે ઇન્દ્રિયના વિષયો પ્રત્યે ઉદાસીનતા આવે અને આત્માનો લક્ષ થાય.

આત્મા શાથી જણાય? વિચાર પૂર્વક ભેદ પાડવાથી. અગ્નિ હોય તે ચીપીઆથી પકડાય તેમ આત્મા ઓળખવા તેનાં લક્ષણો વિચારે; જ્ઞાન દર્શન રૂપ તેજ આત્મા. તેને બીજા વિભાવો, ઇચ્છાઓ, સંકલ્પ વિકલ્પ આદિથી જુદો પાડે. બુદ્ધિરૂપી છીણીથી જડ

ચેતનનાં લક્ષણ જુદાં વિચારે. બધામાં જાણનાર જોનાર જુદો છે તે આત્મા છે.

"સમતા, રમતા, ઊરધતા, જ્ઞાયકતા, સુખભાસ,
વેદકતા, ચૈતન્યતા, એ સબ જીવ વિલાસ."

ઝાડ લીલું સુંદર દેખાય છે ત્યાં જડ ન જુએ પરંતુ તેની રમણીયતા આત્માને લઈને છે માટે ત્યાં આત્મા છે એમ જુએ. વળી મારો આત્મા છે તો જાણી રહ્યો છે એમ આત્મા અરૂપી છે પરંતુ તે તેના લક્ષણોથી પકડી શકાય છે. તેને લક્ષણોથી ભિન્ન પાડી સતત અનુભવ કરી મ્યાન ને તરવારની જેમ દેહથી ભિન્ન આત્મા છે એ શ્રદ્ધા દૃઢ કરી લેવી. ઈન્દ્રિયથી દેખાતા જડ પદાર્થો ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા નાશવંત છે તેમાં આત્માની ભ્રાંતિ ન કરવી, મોહ ન કરવો. એક આત્માનોજ લક્ષ કરવો. (૪૯–૫૦)

જે દૃષ્ટા છે દૃષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ,
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે, તે છે જીવસ્વરૂપ. ૫૧.

અર્થ:—તે આત્મા દૃષ્ટિ એટલે આંખથી ક્યાંથી દેખાય? કેમકે ઉલટો તેનો તે જોનાર છે. સ્થૂળસૂક્ષ્માદિ રૂપને જે જાણે છે, અને સર્વને બાધ કરતાં કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે બાધ કરી શકાતો નથી એવો બાકી જે અનુભવ રહે છે તે જીવનું સ્વરૂપ છે. (૫૧)

ભાવાર્થ:—"નથી દૃષ્ટિમાં આવતો......" તેના જવાબમાં "જે દૃષ્ટા છે દૃષ્ટિનો......" બીજું દેખાય છે પણ આત્મા દેખાતો નથી તેનું રૂપ દેખાતું નથી તેના જવાબમાં સદ્ગુરુ કહે છે કે જે

દૃષ્ટિથી અન્ય રૂપને જુએ છે, જાણે છે, તેને જ જો ને જાણ. તે પોતેજ આત્મા છે. "બીજો પણ અનુભવ નહિ" એમ કહ્યું તો કે બધું છોડી દઈએ પણ છેવટે જે હંમેશાં સાથે જ રહે તે આત્મા પોતે જ અનુભવ રૂપ છે. "તેથી ન જીવ સ્વરૂપ," તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે પોતે જ પ્રત્યક્ષ જીવ સ્વરૂપ છે. જેનો અનુભવ નિરંતર અસ્ખલિતપણે થયા કરે છે તે પોતે જ આત્મા છે. પ્રત્યેક અવસ્થામાં "હું છું" એવું જણાય છે તેજ અબાધ્ય અનુભવ સ્વરૂપ આત્મા છે. (૫૧)

છે ઇંદ્રિય પ્રત્યેકને, નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન,

પાંચ ઇંદ્રિના વિષયનું, પણ આત્માને ભાન. ૫૨.

અર્થ:—કર્ણેન્દ્રિયથી સાંભળ્યું તે તે કર્ણેન્દ્રિય જાણે છે, પણ ચક્ષુ-ઇંદ્રિય તેને જાણતી નથી, અને ચક્ષુ-ઇંદ્રિયે દીઠેલું તે કર્ણેન્દ્રિય જાણતી નથી. અર્થાત્ સૌ સૌ ઇંદ્રિયને પોતપોતાના વિષયનું જ્ઞાન છે, પણ બીજી ઇંદ્રિયોના વિષયનું જ્ઞાન નથી. અને આત્માને તો પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન છે. અર્થાત્ જે તે પાંચે ઇંદ્રિયોના ગ્રહણ કરેલા વિષયને જાણે છે તે, 'આત્મા' છે, અને આત્મા વિના એકેક ઇંદ્રિય એકેક વિષયને ગ્રહણ કરે એમ કહ્યું તે પણ ઉપચારથી કહ્યું છે. (૫૨)

ભાવાર્થ:—દરેક ઇન્દ્રિય પોતાનું કાર્ય ભિન્ન ભિન્ન કરે છે પણ તે દરેકમાં જાણવાનું કામ કરનાર આત્માનો ઉપયોગ તો એકનો એક જ છે. પાંચેય ઇન્દ્રિયના વિષયોને જાણનારો સ્મૃતિમાં રાખનારો ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્મા છે." (૫૨)

દેહ ન જાણે તેહને, જાણે ન ઇંદ્રિય પ્રાણ,
આત્માની સત્તા વડે, તેહ પ્રવર્ત્તે જાણ. ૫૩.

અર્થ:—દેહ તેને જાણતો નથી, ઇંદ્રિયો તેને જાણતી નથી. અને શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણ પણ તેને જાણતો નથી; તે સૌ એક આત્માની સત્તા પામીને પ્રવર્તે છે, નહીં તો જડપણે પડયાં રહે છે, એમ જાણ. (૫૩)

ભાવાર્થ:—"અથવા દેહ જ આત્મા અથવા ઇન્દ્રિય પ્રાણ..." તેના જવાબમાં કહે છે કે આત્મા દેહથી જુદો ચેતન છે. દેહ ને ઇન્દ્રિય જડ છે, તેનાથી આત્મા જણાતો નથી. જ્યાંસુધી દેહ ને ઇન્દ્રિયો સાથે આત્માનો સંયોગ છે, ત્યાંસુધી તે પોતપોતાનું કાર્ય કરી શકે. આત્માની સત્તા ચાલી જાય તો તે જડ અચેતન જેવાં પડી રહે છે. જેની શક્તિથી દેહ ઇન્દ્રિયો વિગેરે પોતાનું કાર્ય કરે છે અને જેના જવાથી તે અચેતન નિષ્ક્રિય બની જાય છે તે ચેતન વસ્તુ અવશ્ય છે. તેને જુદો ન માનવો એ જ મિથ્યાત્વ કહેવાય ! આત્માની સત્તા છે તો શરીરના જુદા જુદા અવયવો રૂપી યંત્રો પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો કરે છે. આત્મા ન હોય તો શબવત્ શરીર કોઈ કાર્યમાં પ્રવર્તી શકે નહિ. (૫૩)

સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય,
પ્રગટ રૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણ સદાય. ૫૪.

અર્થ:—જાગ્રત, સ્વપ્ન, અને નિદ્રા એ અવસ્થામાં વર્તતો છતાં તે તે અવસ્થાઓથી જુદો જે રહ્યા કરે છે, અને તે તે અવસ્થા વ્યતીત થયે પણ જેનું હોવાપણું છે, અને તે તે અવસ્થાને જે જાણે

છે, એવો પ્રગટસ્વરૂપ ચૈતન્યમય છે, અર્થાત્ જાણ્યાજ કરે છે એવો જેનો સ્વભાવ પ્રગટ છે, અને એ તેની નિશાની સદાય વર્તે છે; કોઈ દિવસ તે નિશાનીનો ભંગ થતો નથી. (૫૪)

ભાવાર્થ:—"...નહિ જૂદું એંધાણ." એના ઉત્તરમાં કહે છે કે બાળ, યુવા, વૃદ્ધ, દેવ, નારક, મનુષ્ય, ભણેલા, અભણ એમ કર્માધીન અનેક અવસ્થાઓ પલટાય છે પરંતુ તે સર્વેમાં આત્મા તો તેનો તેજ રહે છે, પલટાતો નથી. કર્મને આધીન જડ દેહની અવસ્થાઓ છે. તેથી ભિન્ન ચૈતન્ય (જ્ઞાનદર્શન) ગુણની વિશેષતાથી અનુભવાતો આત્મા હમેશાં જુદો તરી આવે છે. (૫૪)

ઘટ, પટ આદી જાણ તું, તેથી તેને માન,
જાણનાર તે માન નહિ, કહિયે કેવું જ્ઞાન? ૫૫.

અર્થ:—ઘટ, પટ આદિને તું પોતે જાણે છે, 'તે છે' એમ તું માને છે, અને જે તે ઘટ, પટ, આદિનો જાણનાર છે તેને માનતો નથી; એ જ્ઞાન તે કેવું કહેવું? (૫૫)

ભાવાર્થ—"વળી જો આત્મા હોય તો......ઘટપટ આદિ જેમ." (૪૭) શિષ્યે પૂછ્યું કે આત્મા હોય તો જેમ ઘટપટ વિગેરે દેખાય છે તેમ તે કેમ ન જણાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તું ઘટપટ આદિ જુએ છે તો જોનાર વગર શી રીતે જુએ છે? જે જ્ઞાનરૂપ આત્મામાં ઘટપટ જણાય છે તે જાણનાર આત્માને જ તું ન માને એ તારૂં જ્ઞાન કેવું છે? (૫૫)

પરમ બુદ્ધિ કૃષ દેહમાં, સ્થૂળ દેહ મતિ અલ્પ,
દેહ હોય જો આત્મા, ઘટે ન આમ વિકલ્પ. ૫૬.

અર્થ:—દુર્બળ દેહને વિષે પરમ બુદ્ધિ જોવામાં આવે છે, અને સ્થૂળ દેહને વિષે થોડી બુદ્ધિ પણ જોવામાં આવે છે; જો દેહજ આત્મા હોય તો એવો વિકલ્પ એટલે વિરોધ થવાનો વખત ન આવે. (૫૬)

ભાવાર્થ:—"અથવા દેહ જ આત્મા" આ શંકા દૂર કરવા તર્કથી કહે છે કે દેહ જ આત્મા એટલે જ્ઞાનદર્શન રૂપ ચૈતન્ય હોય તો દેહ જાડો થાય તેમ જ્ઞાન વધવું જોઈએ અને પાતળો થાય તેમ ઘટવું જોઈએ પરંતુ તેમ બનતું નથી ઉલટું ઘણીવાર પુષ્ટ શરીરધારી મલ્લ વિગેરેમાં જ્ઞાન અલ્પ હોય છે અને કોઈ કૃષ થયા હોય છતાં મહા બુદ્ધિવાળા હોય છે. તપથી શરીર કૃષ થવા છતાં યોગીઓને અવધિ વિગેરે વિશેષ જ્ઞાન પ્રગટે છે. દેહ તેજ આત્મા હોય તો આ પ્રમાણે બને નહિ. વિકલ્પ=બનાવ. (૫૬)

જડ ચેતનનો ભિન્ન છે, કેવળ પ્રગટ સ્વભાવ,
એકપણું પામે નહીં, ત્રણે કાળ દ્વયભાવ. ૫૭.

અર્થ:—કોઈ કાળે જેમાં જાણવાનો સ્વભાવ નથી તે જડ; અને સદાય જે જાણવાના સ્વભાવવાન છે તે ચેતન; એવો બેયનો કેવળ જૂદો સ્વભાવ છે, અને તે કોઈ પણ પ્રકારે એકપણું પામવા યોગ્ય નથી. ત્રણે કાળ જડ જડ ભાવે, અને ચેતન ચેતન ભાવે રહે એવો બેયનો જૂદો જૂદો દ્વૈતભાવ પ્રસિદ્ધજ અનુભવાય છે. (૫૭)

ભાવાર્થ:—જડ ને ચેતન બે તદ્દન ભિન્ન છે છતાં એક મનાયાં છે તે પહેલી બે ગાથાઓમાં કહ્યું છતાં તે બરાબર દૃઢ કરી નાખવાની જરૂર હોવાથી ફરી સ્પષ્ટપણે કહે છે કે જડનો

સ્વભાવ અને ચેતનનો સ્વભાવ એ બે તદ્દન જુદે જુદા છે. જડમાં જાણવાનો સ્વભાવ જરાપણ નથી ને ચેતનમાં રૂપ રસ આદિ નથી. ચેતન હંમેશાં જાણવાનું જ કાર્ય કરે છે ને કરશે અને જડ જાણી શકતું નથી. જડ કોઈ કાળે ચેતન ન થાય ને ચેતન કોઈ કાળે જડ ન થાય. એ તદ્દન જુદા સ્વભાવવાળા પદાર્થ છે ને ત્રણે કાળ જુદાજ રહે છે. પરસ્પર ગુણોનું સંક્રમણ કરીને સરખા કદી પણ ન થાય. (૫૭)

આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ,

શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ. ૫૮.

અર્થ:—આત્માની શંકા આત્મા આપે પોતે કરે છે. જે શંકાનો કરનાર છે, તેજ આત્મા છે. તે જાણતો નથી, એ માપ ન થઈ શકે એવું આશ્ચર્ય છે. (૫૮)

ભાવાર્થ:—" માટે છે નહિ આત્મા..." શિષ્યે છેવટે કહ્યું હતું કે આત્મા નથી તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આત્મા નથી એમ કહેનારો કોઈ ન હોય તો એ વાક્યજ ન નીકળે. આરસામાં પ્રતિબિમ્બ દેખાય તેને માનીએ અને આરસાને ન માનીએ તેની માફક આત્માદ્વારા બાહ્ય પદાર્થો ઘટપટ જણાય છે તેને માને છે અને જેને લઈને જણાય છે, તે ચેતન જાણનાર જોનાર પોતે હાજર છે તેને જ માનતો નથી. પર વસ્તુઓ આત્માના જ્ઞાનદર્શનમાં જણાય છે તેને જાણે છે માને છે પણ જેમાં જણાય છે તે આત્માને જાણતો માનતો નથી એ મહાન આશ્ચર્ય છે. આત્માનો જ્ઞાનગુણ પરને પ્રકાશવામાં રોકાઈ ગયો છે તેથી સ્વપ્રકાશ=આત્માને જાણવા જોવાનો અવકાશ

રહેલો નથી આથી પોતાને પોતાના અસ્તિત્વની વિચિત્ર શંકા ઉપસ્થિત થઈ છે. (૫૮)

(૨) શંકા——શિષ્ય ઉવાચઃ-

આત્માના અસ્તિત્વના, આપે કહ્યા પ્રકાર,
સંભવ તેનો થાય છે, અંતર કર્યે વિચાર. ૫૯.

અર્થ:—આત્માના હોવાપણા વિષે આપે જે જે પ્રકાર કહ્યા તેનો અંતરમાં વિચાર કરવાથી સંભવ થાય છે. (૫૯)

ભાવાર્થ:—સદ્‌ગુરુએ આત્માના હોવાપણા માટે જે વિચારો દર્શાવ્યા તેને ઉંડા ઉતરી વિચારવાથી શિષ્યને તે સત્ય લાગ્યા. દરેક પદની શંકા ને તેનું સમાધાન અંતરંગમાં ઝીણવટથી વિચારી 'આત્મા છે' એની ખાત્રી કરી લેવી. અનુભવ પૂર્વક દૃઢ શ્રદ્ધા થાય તો બીજા જન્મમાં પણ, કોઈ કાળે પણ, ફરે નહિ. (૫૯)

બીજી શંકા થાય ત્યાં, આત્મા નહીં અવિનાશ.
દેહયોગથી ઉપજે, દેહવિયોગે નાશ. ૬૦.

અર્થ:—પણ બીજી એમ શંકા થાય છે કે, આત્મા છે તો પણ તે અવિનાશ એટલે નિત્ય નથી; ત્રણે કાળ હોય એવો પદાર્થ નથી; માત્ર દેહના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય, અને વિયોગે નાશ પામે. (૬૦)

ભાવાર્થ:—હવે આત્મા નિત્ય નથી ક્ષણિક છે એ શંકા ઋજુસૂત્ર નયના બે ભેદે કરી છે. એક સ્થૂળ ભવ પર્યાયની અપેક્ષાએ

અને બીજી સૂક્ષ્મ સમયે સમયે પલટાતા પર્યાયની અપેક્ષાએ. પ્રથમ એવો મત કહ્યો કે આત્મા પંચભૂત રૂપ દેહના સંયોગથી ઉપજે છે અને પંચભૂત વિખરાતાં નાશ પામે છે. (૬૦)

અથવા વસ્તુ ક્ષણિક છે, ક્ષણે ક્ષણે પલટાય,
એ અનુભવથી પણ નહીં, આત્મા નિત્ય જણાય. ૬૧.

અર્થ:—અથવા વસ્તુ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જોવામાં આવે છે, તેથી સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે, અને અનુભવથી જોતાં પણ આત્મા નિત્ય જણાતો નથી. (૬૧)

ભાવાર્થ:—બીજો મત એવો કહ્યો કે દ્રવ્ય ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે પરંતુ વાસના રહે છે તેથી ક્ષણે ક્ષણે ફરી ઉપજે છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તો ક્ષણિક નાશરૂપ જ છે અને જ્યારે વાસનાનો નાશ થાય છે ત્યારે આત્માનો સર્વથા નાશ અથવા નિર્વાણ=મોક્ષ થાય છે. આત્મા ક્ષણે ક્ષણે પલટાતો અનુભવાય છે તેથી તે ક્ષણિક છે એમ શિષ્ય શંકા કરે છે. (૬૧)

(૨) સમાધાન——સદ્‌ગુરૂ ઉવાચઃ-

દેહ માત્ર સંયોગ છે, વળિ જડ રૂપી દ્રશ્ય.
ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લય, કોના અનુભવ વશ્ય? ૬૨.

અર્થ:—દેહમાત્ર પરમાણુનો સંયોગ છે, અથવા સંયોગે કરી આત્માના સંબંધમાં છે. વળી તે દેહ જડ છે રૂપી છે અને દશ્ય એટલે બીજા કોઈ દ્દષ્ટાનો તે જાણવાનો વિષય છે; એટલે તે પોતે પોતાને જાણતો નથી; તો ચેતનનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ તે ક્યાંથી

જાણે? તે દેહના પરમાણુએ પરમાણુનો વિચાર કરતાં પણ તે જડજ છે, એમ સમજાય છે. તેથી તેમાંથી ચેતનઉત્પત્તિ થવા યોગ્ય નથી, અને ઉત્પત્તિ થવા યોગ્ય નથી તેથી ચેતન તેમાં નાશ પણ પામવા યોગ્ય નથી. વળી તે દેહ રૂપી એટલે સ્થુલાદિ પરિણામવાળો છે; અને ચેતન દ્રષ્ટા છે, ત્યારે તેના સંયોગથી ચેતનની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય? અને તેમાં લય પણ કેમ થાય? દેહમાંથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાંજ નાશ પામે છે, એ વાત કોના અનુભવને વશ રહી અર્થાત્ એમ કોણે જાણ્યું? કેમકે જાણનાર એવા ચેતનની ઉત્પત્તિ દેહથી પ્રથમ છે નહીં, અને નાશ તો તેથી પહેલાં છે; ત્યારે એ અનુભવ થયો કોને? (૬૨)

ભાવાર્થ:—દેહથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય એમ કહ્યું તો દેહ પોતે ચેતન રહિત છે બીજા વડે જણાય જોવાય એવો છે, તે આત્માના ઉત્પત્તિલયને જાણી જોઈ શકે નહિ. તો પછી આત્માના ઉત્પત્તિલય કહ્યા તેને કોણ જાણે? આત્મા પોતે ઉત્પન્ન થયો એમ ન જાણી શકે કારણ કે ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પોતાનો અભાવ હતો તેથી તે અભાવ અવસ્થાનો અનુભવ તેને ન હોય અને મરણ પછી તેનો નાશ થાય તો તે નાશ અવસ્થા જાણનાર પોતે ન રહ્યો. ચેતનનાં ઉત્પત્તિ ને નાશ ચેતન પોતે જાણી ન શકે કોઈ બીજો જે આગળ પાછળ હયાત હોય તે જાણે તેમાં જડ તો જાણતું નથી. તો અત્યારે જે એમ માને છે કે જન્મ પહેલાં આત્મા ન હતો ને મરણ પછી નહિ હશે તે અનુભવ પૂર્વક નથી, પણ અજ્ઞાનયુક્ત કલ્પનાથી મનાય છે. આત્મા અરૂપી જ્ઞાનસ્વરૂપ અખંડ છે. જન્મ-મરણ દેહના સંયોગ વિયોગથી છે. (૬૨)

જેના અનુભવ વશ્ય એ, ઉત્પન્ન લયનું જ્ઞાન,
તે તેથી જૂદા વિના, થાય ન કેમે ભાન. ૬૩.

અર્થ:—જેના અનુભવમાં એ ઉત્પત્તિ અને નાશનું જ્ઞાન વર્ત્તે તે ભાન તેથી જૂદા વિના કોઈ પ્રકારે પણ સંભવતું નથી, અર્થાત્ ચેતનનાં ઉત્પત્તિ લય થાય છે એવો કોઈને પણ અનુભવ થવા યોગ્ય છે નહીં. (૬૩)

ભાવાર્થ:—જો તું એમ કહે કે આત્માની ઉત્પત્તિ ને નાશનો અનુભવ પોતાને થાય છે તો તે બનવું અશકય છે. કારણ કે નાશ થયો એમ જાણનારો જુદો હોય તોજ કહી શકે અને આત્માનો નાશ થયો તે જાણનાર આત્મા રહ્યો તો તેનો નાશ થયો એમ કહેવાય જ નહિ. (૬૩)

જે સંયોગો દેખિયે, તે તે અનુભવ દ્રશ્ય,
ઉપજે નહિ સંયોગથી, આત્મા નિત્ય પ્રત્યક્ષ. ૬૪.

અર્થ:—જે જે સંયોગો દેખીએ છીએ તે તે અનુભવ સ્વરૂપ એવા આત્માના દ્રશ્ય એટલે તેને આત્મા જાણે છે, અને તે સંયોગનું સ્વરૂપ વિચારતાં એવો કોઈ પણ સંયોગ સમજાતો નથી કે જેથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આત્મા સંયોગથી નહીં ઉત્પન્ન થયેલો એવો છે; અર્થાત્ અસંયોગી છે, સ્વભાવિક પદાર્થ છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ 'નિત્ય' સમજાય છે. (૬૪)

ભાવાર્થ:—આત્મા પોતાથી ભિન્ન દેહ ઘટ પટ વિગેરે સંયોગિક જડ પદાર્થોને સંયોગથી ઉપજતા ને વિખરાઈ જતા અનુભવે

છે પરંતુ એ રીતે કોઈ વસ્તુઓ મેળવવાથી પ્રગટ થનારો પદાર્થ આત્મા નથી. ત્યારે કેવો છે? નિત્ય છે અને પ્રત્યક્ષ=આત્મજ્ઞાનથી જ અનુભવાય છે. પાઠાન્તર–"અસ્પર્શ્ય"=દેહમાં રહ્યા છતાં તે પુદ્ગલની સાથે એકમેક ક્યારેય થતો નથી. હંમેશાં જલકમલવત્ અસ્પર્શ્ય રહે છે. તેને જડની સાથે મળવાપણું એક થવાપણું છે જ નહિ. (૬૪)

જડથી ચેતન ઉપજે, ચેતનથી જડ થાય,
એવો અનુભવ કોઇને, ક્યારે કદી ન થાય. ૬૫.

અર્થ:—જડથી ચેતન ઉપજે, અને ચેતનથી જડ ઉત્પન્ન થાય એવો કોઈને ક્યારે કદી પણ અનુભવ થાય નહીં. (૬૫)

ભાવાર્થ:—"દેહ યોગથી ઉપજે, દેહ વિયોગે નાશ"–તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જડથી ચેતન ઉપજે ને ચેતનમાંથી જડ અને એવો અનુભવ કોઈ કાળે કોઈને પણ થાય નહિ. (૬૫)

કોઈ સંયોગોથી નહીં, જેની ઉત્પત્તિ થાય,
નાશ ન તેનો કોઈમાં, તેથી નિત્ય સદાય. ૬૬.

અર્થ.—જેની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ સંયોગથી થાય નહીં, તેનો નાશ પણ કોઈને વિષે થાય નહીં; માટે આત્મા ત્રિકાળ 'નિત્ય' છે. (૬૬)

ભાવાર્થ:—જન્મ્યું તે મરે, જે ઉત્પન્ન થાય તે જ નાશ થાય એવો નિયમ છે તેને આધારે કહે છે કે આત્મા સંયોગથી ઉત્પન્ન થયો નથી તેથી તેનો નાશ થઈ અન્ય દ્રવ્ય રૂપે વિખરાઈ જાય એમ પણ બનતું નથી. આજ વાત ફરીથી ૭૦મી ગાથામાં કહી છે. (૬૬)

ક્રોધાદી તરતમ્યતા, સર્પાદિકની માંય,
પૂર્વજન્મ સંસ્કાર તે, જીવનિત્યતા ત્યાંય. ૬૭.

અર્થ:—ક્રોધાદિ પ્રકૃતિઓનું વિશેષપણું સર્પ વગેરે પ્રાણીમાં જન્મથીજ જોવામાં આવે છે. વર્તમાન દેહે તો તે અભ્યાસ કર્યો નથી; જન્મની સાથે જ તે છે. એટલે એ પૂર્વજન્મનોજ સંસ્કાર છે. જે પૂર્વજન્મ જીવની નિત્યતા સિદ્ધ કરે છે. (૬૭)

ભાવાર્થ:—હવે અનુમાનથી નિત્યતા પુરવાર કરે છે કે સર્પમાં જે ક્રોધપ્રકૃતિ છે તે જન્મથી જ હોય છે તેથી તે સંસ્કાર તે જીવના આગલા જન્મથી ચાલ્યો આવ્યો હોવો જોઈએ. એમ જીવ માત્રને પૂર્વ જન્મને આધારે પ્રકૃતિ હોય છે તેથી પૂર્વજન્મ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. જો બીજેથી મરીને જીવ અહિં જન્મ્યો છે તો અહિંથી મરીને બીજે જ(ન્મ)વાનો એ ચોક્કસ થાય છે. તેથી જન્મમરણ દેહના છે અને આત્મા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અનુમાનજ્ઞાન મૂળમાં પ્રત્યક્ષને આધારે જ હોય છે જેમકે ધુમાડો જોવાથી અગ્નિ હોવાનું અનુમાન થયું તે અગ્નિને ધુમાડો સાથે હોવાનો અનુભવ છે તેના આધારે થયું. તેમ પુનર્જન્મ પણ જાતિ સ્મરણ જ્ઞાનથી અનુભવાય છે અને આત્મા નિત્ય હોવાનું તે સબળ પ્રમાણ છે. શ્રીમદે પુનર્જન્મ સંબંધી વિચારો દર્શાવતા લખેલા પત્રોમાં "આત્મા છે" "આત્મા નિત્ય છે" એ સમજાવવા વિસ્તારથી લખ્યું છે. તેમાં કહે છે કે અત્યક્ષણથી પાછળ પાછળ તપાસતાં પ્રત્યેક ક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વ્યતીત થઈ માલમ પડશે. તેનું કારણ? પૂર્વકર્મ. વળી અમુક વિચાર મારે નથી જ કરવો એવું દઢ કરવા

છતાં બીજીજ પળે તે વિચાર થયો. જેમકે સ્ત્રી સંબંધી દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. આમ બનવું તે માત્ર આ જન્મના સંસ્કારથી નથી કારણ કે આ જન્મમાં જેનો પરિચય ન કર્યો હોય તેવા સંસ્કાર પણ સ્વાભાવિક ઉદ્ભવે છે તેથી તે અગાઉના જન્મના સંસ્કાર હોવા જોઈએ, એ પર વિચારી જોતાં પૂર્વજન્મ મનાય છે અને તેથી આત્માનું નિત્ય હોવાપણું પ્રમાણભૂત છે.

ત્રણે કાળ રહે એવો આત્મા નિત્ય છે તે પણ અનુમાનથી જ માનવું પડે છે કારણ કે મતિશ્રુતદ્વારા ત્રણે કાળ જણાય નહિ. તે તો સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આત્મા નિત્ય માનવામાં નજર બહુ લાંબી પહોંચાડવાની છે તે અલ્પજ્ઞાનથી બનતું નથી પણ સર્વજ્ઞ ભગવાને ત્રણે કાળ જાણ્યા છે તે પર શ્રદ્ધા રાખે તો મનાય તેવું છે. આત્મા છે એમ માનવામાં તો અનુભવથી પણ જાણી લેવાય પણ નિત્ય છે એમ માનવામાં ત્રણે કાળનું અસ્તિત્વ છદ્મસ્થને અનુભવમાં આવી શકે એવું ન હોવાથી અનુમાન ને શ્રદ્ધાથી મનાય છે. આત્માનો અનુભવ થાય ત્યાં આત્માની અનંત શક્તિ અને સર્વજ્ઞપણું પણ માનવામાં આવે છે. (૬૭)

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય,
બાળાદી વય ત્રણ્યનું, જ્ઞાન એકને થાય. ૬૮.

અર્થ:—આત્મા વસ્તુપણે નિત્ય છે. સમયે સમયે જ્ઞાનાદિ પરિણામના પલટવાથી તેના પર્યાયનું પલટવાપણું છે. (કંઈ સમુદ્ર પલટાતો નથી, માત્ર મોજાં પલટાય છે, તેની પેઠે.) જેમ બાલ, યુવાન અને વૃદ્ધ એ ત્રણ અવસ્થા છે, તે આત્માને વિભાવથી પર્યાય

છે; અને બાળ અવસ્થા વર્તતાં આત્મા બાળક જણાતો, તે બાળ અવસ્થા છોડી જ્યારે યુવાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે યુવાન જણાયો, અને યુવાવસ્થા તજી વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રહણ કરી ત્યારે વૃદ્ધ જણાયો. એ ત્રણે અવસ્થાનો ભેદ થયો તે પર્યાયભેદ છે; પણ તે ત્રણે અવસ્થામાં આત્મદ્રવ્યનો ભેદ થયો નહીં, અર્થાત્ અવસ્થાઓ બદલાઈ પણ આત્મા બદલાયો નથી. આત્મા એ ત્રણે અવસ્થાને જાણે છે. અને તે ત્રણે અવસ્થાની તેનેજ સ્મૃતિ છે. ત્રણે અવસ્થામાં આત્મા એક હોય તો એમ બને; પણ જો આત્મા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતો હોય તો તેવો અનુભવ બને જ નહીં. (૬૮)

ભાવાર્થ:—અનંત ગુણપર્યાયવાળું તે દ્રવ્ય=મૂળ પદાર્થ તે ત્રણે કાળ રહેનાર વસ્તુ છે. આત્મા દ્રવ્યપણે નિત્ય છે. પરંતુ આત્માના ગુણોનું સમયે સમયે પરિણમન થાય છે તેથી પર્યાય પલટાય છે. એક જ દ્રવ્યના ભિન્ન ભિન્ન પર્યાય=અવસ્થા થાય છે. જેમકે એક જ દેહધારીને બાળ, યુવા, વૃદ્ધ એમ અવસ્થા પલટાય છે પરંતુ દેહધારી તેનો તે જ છે એમ ઓળખાય છે. દરેક દ્રવ્ય પર્યાયવાળું છે તેમ આત્માને પણ જ્ઞાનાદિ ગુણોનું પરિણમન થવાથી ગુણોની વૃદ્ધિ હાનિ થાય છે છતાં તે દ્રવ્યનો કે તેના કોઈ ગુણનો કદાપિ નાશ થતો નથી. (૬૮)

અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે જાણી વદનાર,
વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, કર અનુભવ નિર્ધાર. ૬૯.

અર્થ:—વળી અમુક પદાર્થ ક્ષણિક છે એમ જે જાણે છે, અને ક્ષણિકપણું કહે છે તે કહેનાર અર્થાત્ જાણનાર ક્ષણિક હોય નહીં;

કેમકે પ્રથમ ક્ષણે અનુભવ થયો તેને બીજે ક્ષણે તે અનુભવ કહી શકાય; તે બીજે ક્ષણે પોતે ન હોય તો ક્યાંથી કહે? માટે એ અનુભવથી પણ આત્માના અક્ષણિકપણાનો નિશ્ચય કર. (૬૯)

ભાવાર્થ:—સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક છે. સમયે સમયે નાશ પામતા છે. એમ માનનાર પોતે ક્ષણિક છે, તો તે જાણીને કહેનારો રહે નહિ. જાણ્યું તે સાથે પોતે નાશ પામ્યો પછી કહે કોણ? જો કહેનારો બાકી રહ્યો તો તે ક્ષણિક=ક્ષણ રહેનારો હોઈ શકે નહિ. આ વાતનો આત્મામાં વિચાર કરી જોશે તો સ્પષ્ટ નિર્ણય થશે કે આત્મા ક્ષણિક તો નથી. (૬૯)

ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ,
ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે તપાસ. ૭૦.

અર્થ:—વળી કોઈ પણ વસ્તુનો કોઈ પણ કાળે કેવળ તો નાશ થાયજ નહીં; માત્ર અવસ્થાંતર થાય; માટે ચેતનનો પણ કેવળ નાશ થાય નહીં. અને અવસ્થાંતરરૂપ નાશ થતો હોય તો તે કેમાં ભળે, અથવા કેવા પ્રકારનું અવસ્થાંતર પામે તે તપાસ. અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ ફુટી જાય છે, એટલે લોકો એમ કહે છે, કે ઘડો નાશ પામ્યો છે, કંઈ માટીપણું નાશ પામ્યું નથી. તે છિન્નભિન્ન થઈ જઈ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભૂકો થાય, તોપણ પરમાણુ સમૂહરૂપે રહે, પણ કેવળ નાશ ન થાય; અને તેમાંનું એક પરમાણુ પણ ઘટે નહીં; કેમકે અનુભવથી જોતાં અવસ્થાંતર થઈ શકે, પણ પદાર્થનો સમૂળગો નાશ થાય એમ ભાસીજ શકવા યોગ્ય નથી; એટલે જો તું ચેતનનો નાશ કહે તોપણ કેવળ નાશ તો કહીજ શકાય નહીં; અવસ્થાંતરરૂપ નાશ

કહેવાય. જેમ ઘટ ફુટી જઈ ક્રમે કરી પરમાણુસમૂહરૂપે સ્થિતિ રહે, તેમ ચેતનનો અવસ્થાંતરરૂપ નાશ તારે કહેવો હોય તો તે સ્થિતિમાં રહે, અથવા ઘટના પરમાણુઓ જેમ પરમાણુસમૂહ ભળ્યા તેમ ચેતન કઈ વસ્તુમાં ભળવા યોગ્ય છે તે તપાસ; અર્થા એ પ્રકારે તું અનુભવ કરી જોઇશ તો કોઈમાં નહીં ભળી શકવ યોગ્ય, અથવા પરસ્વરૂપે અવસ્થાંતર નહીં પામવાયોગ્ય એવું ચેત એટલે આત્મા તને ભાસ્યમાન થશે. (૭૦)

ભાવાર્થ:—જગતમાં જેટલા મૂળ પદાર્થ છે તેમાંના કોઈ ક્યારેય નાશ થતો નથી. હાલના વિજ્ઞાને પણ પુરવાર કર્યું છે જડ પદાર્થો વિખરાઈ જાય છે પણ તેમાંના પરમાણુઓનો ના નથી. તેવી રીતે આત્મા ચેતન પદાર્થ છે તે બીજા કશાયમાં મ જઇને નાશ પામે એવો નથી. જો કોઈ બીજે ભળે એવો હોય ત વિચારી જો. (૭૦)

(૩) **શંકા——શિષ્ય ઉવાચઃ-**

કર્ત્તા જીવ ન કર્મનો, કર્મ જ કર્તા કર્મ,
અથવા સહજ સ્વભાવ કાં, કર્મ જીવનો ધર્મ. ૭૧.

અર્થઃ—જીવ કર્મનો કર્ત્તા નથી, કર્મના કર્ત્તા કર્મ છે, અથ અનાયાસે તે થયાં કરે છે. એમ નહીં, ને જીવજ તેનો કર્ત્તા છે એ કહો તો પછી તે જીવનો ધર્મજ છે, અર્થાત્ ધર્મ હોવાથી કયા નિવૃત્ત ન થાય. (૭૧)

ભાવાર્થ:—આત્મા નિત્ય છે એ સમજાયું. હવે દરેક દેહધા

જીવો જુદા જુદા પ્રકારના દેખાય છે અને જુદી જુદી રીતે સુખ દુઃખ પામે છે તેથી કર્મ હોવાં જોઇએ. પરંતુ તે કર્મને આત્મા કરે છે એ માની શકાતું નથી તેથી શિષ્ય શંકા કરે છે. જેમ દોરડાથી ગાયને બાંધી હોય ત્યાં દોરડાની ગાંઠ દોરડા સાથે જ હોય છે ગાય સાથે ગાંઠ પડતી નથી તેમ કર્મવડે કર્મ બંધાય છે? કર્મનો કર્તા કર્મજ છે? અથવા કર્મ કરવાં તે આત્માનો સહજ સ્વભાવ છે એટલે કે હંમેશ કર્મ થયા જ કરે એવો તેનો સ્વભાવ છે? જેમકે કોઈ કંઈ કર્યા વગર નિષ્ક્રિય રહી ન શકે કંઈ ન કરે તો છેવટે શ્વાસોચ્છ્વાસ તો ચાલશે. અથવા કર્મ કરવાં એ આત્માનો ધર્મ=હંમેશ રહેનારો ગુણ છે? તેથી યજ્ઞ આદિ કરે, દેવલોકે જાય વળી મનુષ્ય થાય અને કર્મ કરે એમ થયા કરે અને મોક્ષ થાય નહિ. (૭૧)

આત્મા સદા અસંગ ને, કરે પ્રકૃતિ બંધ,
અથવા ઈશ્વર પ્રેરણા, તેથી જીવ અબંધ. ૭૨.

અર્થ:—અથવા એમ નહીં, તો આત્મા સદા અસંગ છે, અને સત્ત્વાદિ ગુણવાળી પ્રકૃતિ કર્મનો બંધ કરે છે; તેમ નહીં, તો જીવને કર્મ કરવાની પ્રેરણા ઈશ્વર કરે છે, તેથી ઈશ્વરેચ્છારૂપ હોવાથી જીવ તે કર્મથી 'અબંધ છે.' (૭૨)

ભાવાર્થ:—એક મત આત્મા=પુરુષને અસંગ માને છે અને જડ=પ્રકૃતિ કર્મ બાંધે છે તે આત્મા ભોગવે છે એમ માને છે. બીજા એમ માને છે કે ઈશ્વર એક છે તેણે ચરાચર જગત રચ્યું છે. જગતના કાર્યો તે ઈશ્વરની ઈચ્છા મુજબ, તેની

પ્રેરણાથી થાય છે. જો એમ હોય તો પણ આત્મા કર્મનો કર્તા કહેવાય નહિ. (૭૨)

માટે મોક્ષ-ઉપાયનો, કોઈ ન હેતુ જણાય,
કર્મતણું કર્તાપણું, કાં નહીં, કાં નહીં જાય. ૭૩.

અર્થ:—માટે જીવ કોઈ રીતે કર્મનો કર્તા થઈ શકતો નથી, અને મોક્ષનો ઉપાય કરવાનો કોઈ હેતુ જણાતો નથી; કાં જીવને કર્મનું કર્તાપણું નથી અને જો કર્તાપણું હોય તો કોઈ રીતે તે તેનો સ્વભાવ મટવાયોગ્ય નથી. (૭૩)

ભાવાર્થ:—આ પ્રમાણે આત્મા કર્મ કરતો નથી એમ માનીએ તો પછી તેને કર્મથી છોડાવવાના ઉપાયો કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. અને કર્મ કરવાના સ્વભાવવાળો માનીએ તો તે સ્વભાવ કદી ટળે નહીં તેથી પણ મોક્ષ માટે ઉપાય કરેલા સફળ થાય નહીં એવી શિષ્યને શંકા છે. (૭૩)

(૩) **સમાધાન——સદ્ગુરૂ ઉવાચ:-**

હોય ન ચેતનપ્રેરણા, કોણ ગ્રહે તો કર્મ?
જડસ્વભાવ નહીં પ્રેરણા, જુઓ વિચારી ધર્મ. ૭૪.

અર્થ:—ચેતન એટલે આત્માની પ્રેરણારૂપ પ્રવૃત્તિ ન હોય, તો કર્મને કોણ ગ્રહણ કરે? જડનો સ્વભાવ પ્રેરણા નથી. જડ અને ચેતન બેયના ધર્મ વિચારી જુઓ. (૭૪)

ભાવાર્થ:—કોઈપણ કામ કરવામાં આત્માની પ્રેરણા છે તો

થઈ શકે છે. જડ એકલું દેહના કાર્ય ન કરે. જડ ને ચેતનના ધર્મ=સ્વભાવ વિચારી જુઓ તો તે સ્પષ્ટ જણાશે. પાઠાન્તર: " જુઓ વિચારી મર્મ "=રહસ્ય. આ વાતનું રહસ્ય વિચારી જુઓ. આત્મા શી રીતે કર્મ બાંધવામાં પ્રેરણા કરે છે તે ૭૯ મી ગાથા " ભાવ કર્મ નિજકલ્પના "...માં વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યું છે. (૭૪)

જો ચેતન કરતું નથી, થતાં નથી તો કર્મ,
તેથી સહજ સ્વભાવ નહીં, તેમજ નહીં જીવધર્મ. ૭૫.

અર્થ:—આત્મા જો કર્મ કરતો નથી, તો તે થતાં નથી; તેથી સહજ સ્વભાવે એટલે અનાયાસે તે થાય એમ કહેવું ઘટતું નથી; તેમજ તે જીવનો ધર્મ પણ નહીં, કેમકે સ્વભાવનો નાશ થાય નહીં; અને આત્મા ન કરે તો કર્મ થાય નહિ, એટલે એ ભાવ ટળી શકે છે: માટે તે આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ નહીં. (૭૫)

ભાવાર્થ:—કર્મ બાંધવાં એ જીવનો સ્વભાવ નથી કારણ કે રાગદ્વેષથી કર્મ બંધાય છે તે જીવ જો ધારે તો રાગદ્વેષને રોકી શકે અને સર્વથા પણ છોડી શકે. કર્મનું જેટલું બળ હોય તેથી આત્મા વધુ બળીઓ થાય તો, ધારે તો, કર્મબંધ નથી કરતો એવી એની શક્તિ છે; તેથી કર્મ જીવનો સ્વભાવ નથી. વળી કર્મ કરવાં એ જીવનો ધર્મ=ગુણ નથી. જો તે જ્ઞાનદર્શન જેવો ગુણ હોય તો આત્મા હંમેશાં કર્મનો કર્ત્તા ઠરે. મોક્ષમાં પણ કર્મ બાંધે. પરંતુ તેમ નથી. પરમાં પરિણમવાથી કર્મ આવે છે ને સ્વમાં પરિણમે તો ન આવે. કર્મ આવે છે ને જાય છે પણ ખરાં. આત્માનો તે મૂળ ધર્મ નથી. (૭૫)

કેવળ હોત અસંગ જો, ભાસત તને ન કેમ?
અસંગ છે પરમાર્થથી, પણ નિજ માને તેમ. ૭૬.

અર્થ:—કેવળ જો અસંગ હોત, અર્થાત્ ક્યારે પણ તને કર્મનું કરવાપણું ન હોત, તો તને પોતાને તે આત્મા પ્રથમથી કેમ ન ભાસત? પરમાર્થથી તે આત્મા અસંગ છે, પણ તે તો જ્યારે સ્વરૂપનું ભાન થાય ત્યારે થાય. (૭૬)

ભાવાર્થ:—જો હંમેશાં કર્મ રહિત આત્મા સદા જુદોજ હોત તો કષાય રહિત અને જ્ઞાનાવરણાદિ આવરણ રહિત અનુભવમાં આવત. નિશ્ચયનયથી અસંગ કર્મ રહિત કહ્યો છે પણ તે અસંગ-દશાનો અનુભવ તો સમ્યકત્વ થયા પછી જ થાય છે. (૭૬)

કર્તા ઈશ્વર કો નહીં, ઈશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ,
અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે, ઈશ્વર દોષપ્રભાવ. ૭૭.

અર્થ:—જગતનો અથવા જીવોનાં કર્મનો ઈશ્વર કર્તા કોઈ છે નહીં; શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ જેનો થયો છે તે ઇશ્વર છે; અને તેને જો પ્રેરક એટલે કર્મકર્તા ગણીએ તો તેને દોષનો પ્રભાવ થયો ગણાવો જોઇએ માટે ઈશ્વરની પ્રેરણા જીવના કર્મ કરવામાં પણ કહેવાય નહીં. (૭૭)

ભાવાર્થ:—સર્વ કર્મથી મુક્ત શુદ્ધ આત્મા થયા તે ઈશ્વર. તે કર્મના કર્તા હોઈ શકે નહિ. જો ઈશ્વરને સર્વ જીવોના કર્મના પ્રેરક માનીએ તો પછી તેના દોષોનો પાર રહે નહિ. (૭૭)

ચેતન જો નિજભાનમાં, કર્તા આપસ્વભાવ.
વર્તે નહીં નિજભાનમાં, કર્તા કર્મપ્રભાવ. ૭૮.

અર્થ:—આત્મા જો પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવમાં વર્તે તો તે પોતાના તે જ સ્વભાવનો કર્તા છે, અર્થાત્ તે જ સ્વરૂપમાં પરિણમિત છે; અને તે શુદ્ધ ચૈતન્યાદિ સ્વભાવના ભાનમાં વર્તતો ન હોય ત્યારે કર્મભાવનો કર્તા છે. (૭૮)

ભાવાર્થ:—તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્મા જ પ્રેરકપણે કર્તા છે. જો તે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય તો ચેતનભાવનો કર્તા થાય, ચૈતન્યનું બળ વધારનારો થાય અને પોતાના સ્વરૂપમાં ન રહેતાં રાગદ્વેષરૂપે પરિણમે, પરભાવમાં વર્તે તો કર્મનો કર્તા થાય છે. (૭૮)

(૪) શંકા——શિષ્ય ઉવાચ:-

જીવ કર્મ કર્તા કહો, પણ ભોક્તા નહીં સોય,
શું સમજે જડ કર્મ કે, ફળપરિણામી હોય. ૭૯.

અર્થ:—જીવને કર્મનો કર્તા કહીએ તોપણ તે કર્મનો ભોક્તા જીવ નહીં ઠરે; કેમકે જડ એવાં કર્મ શું સમજે કે તે ફળ દેવામાં પરિણામી થાય? અર્થાત્ ફળદાતા થાય? (૭૯)

ભાવાર્થ:—કર્મનો કર્તા જીવ છે એ સિદ્ધ થયું, પણ કર્મનો ભોક્તા જીવ હોઈ શકે નહિ, એમ શિષ્ય શંકા કરે છે: કેમકે

જડ=નિર્જીવ એવાં કર્મ જીવને પુણ્ય પાપનાં ફળ શી રીતે પમાડી શકે ? (૭૯)

ફળદાતા ઈશ્વર ગણ્યે, ભોક્તાપણું સધાય,
એમ કહે ઇશ્વરતણું, ઇશ્વરપણું જ જાય. ૮૦.

અર્થ:—ફળદાતા ઈશ્વર ગણીએ તો ભોક્તાપણું સાધી શકીએ, અર્થાત્ જીવને ઈશ્વર કર્મ ભોગવાવે તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સિદ્ધ થાય; પણ પરને ફળ દેવા આદિ પ્રવૃત્તિવાળો ઈશ્વર ગણીએ તો તેનું ઈશ્વરપણુંજ રહેતું નથી, એમ પાછો વિરોધ આવે છે. (૮૦)

ભાવાર્થ:—કર્મ પ્રમાણે ફળ પમાડવાં એ કાર્ય તો કોઈ ન્યાયાધીશ જેવો ઈશ્વર કરી શકે પરંતુ તેમ કરવા જતાં ઈશ્વરને કાર્યનો પાર રહે નહિ અને ઉપર બતાવ્યું તેમ ઈશ્વર ઘણા દોષયુક્ત ઠરે. એવા દોષયુક્તને ઈશ્વર કહેવાય નહિ. (૮૦)

ઇશ્વર સિદ્ધ થયાવિના, જગતનિયમ નહીં હોય,
પછી શુભાશુભ કર્મનાં, ભોગ્યસ્થાન નહીં કોય. ૮૧.

અર્થ:—તેવો ફળદાતા ઇશ્વર સિદ્ધ થતો નથી એટલે જગતનો નિયમ પણ કોઈ રહે નહીં, અને શુભાશુભ કર્મ ભોગવવાનાં કોઈ સ્થાનક પણ ઠરે નહીં; એટલે જીવને કર્મનું ભોક્તૃત્વ ક્યાં રહ્યું ? (૮૧)

ભાવાર્થ:—તેમ છતાં જગતનિયંતા ઈશ્વરને ન માનીએ તો આ મહાન જગતની વ્યવસ્થા કેવી રીતે ચાલે ? સૂર્ય ચંદ્ર આદિ જ્યોતિષ્કો, નારક દેવ આદિની ભૂમિઓ વિગેરે કર્મ ભોગવવાનાં ખાસ સ્થળો પણ કોણ બનાવે ? (૮૧)

(૪) સમાધાન——સદ્‌ગુરૂ ઉવાચઃ-

ભાવકર્મ નિજકલ્પના, માટે ચેતનરૂપ,
જીવવીર્યની સ્ફુરણા, ગ્રહણ કરે જડધૂપ. ૮૨.

અર્થ:—ભાવકર્મ જીવને પોતાની ભ્રાંતિ છે. માટે તે ચેતનરૂપ છે, અને તે ભ્રાંતિને અનુયાયી થઈ જીવવીર્ય સ્ફુરાયમાન થાય છે, તેથી જડ એવાં દ્રવ્યકર્મની વર્ગણા તે ગ્રહણ કરે છે. (૮૨)

ભાવાર્થ:—'શું સમજે જડ કર્મ ?' કહ્યું હતું તેના જવાબમાં કહે છે કે કર્મ ચેતન પણ છે. આત્માના શુભાશુભ ઉપયોગ રૂપ ભાવકર્મ છે. તેથી જીવનું વીર્ય સ્ફુરાયમાન થઈને યોગ ચંચળ થાય છે, ત્યારે જડ કર્મરજ આત્મામાં ગ્રહણ થાય છે તે બીજરૂપ હોઈ કાળ પાકયે વિચિત્ર ફળ આપે છે. યોગ ને ઉપયોગથી આત્મા બધું કરે છે. કર્મ કેવી રીતે બંધાય છે તે આ ગાથામાં કહ્યું છે. રાગદ્વેષ સહિત પરમાં પરિણમવું તે ભાવકર્મ છે તે આત્માની સવિકલ્પ દશા હોવાથી ચેતનના વિભાવ પરિણામ છે. તેથી જીવનું વીર્ય સ્ફુરે છે. તેથી મન, વચન, કાયાના યોગ ચંચળ થતાં જીવના પ્રદેશો પણ કંપે છે અને તેથી કામણ વર્ગણા કર્મરૂપે પરિણમીને આત્માના પ્રદેશોમાં જોડાય છે. (૮૨)

ઝેર સુધા સમજે નહીં, જીવ ખાય ફળ થાય,
એમ શુભાશુભ કર્મનું, ભોક્તાપણું જણાય. ૮૩.

અર્થ:—ઝેર અને અમૃત પોતે જાણતાં નથી કે અમારે આ જીવને ફળ આપવું છે, તોપણ જે જીવ ખાય છે, તેને તે ફળ થાય

છે; એમ શુભાશુભ કર્મ આ જીવને આ ફળ આપવું છે એમ જાણતાં નથી, તોપણ ગ્રહણ કરનાર જીવ, ઝેર અમૃતના પરિણામની રીતે ફળ પામે છે. (૮૩)

ભાવાર્થ:—બાંધેલાં કર્મ ફળ શી રીતે આપે છે? "શું સમજે જડ કર્મ કે, ફળ પરિણામી હોય?" તે કહે છે. જીવના શુભાશુભ ભાવથી કાર્મણ વર્ગણામાં અનેક પ્રકારની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને મંત્રેલી ધૂળની સમાન તેમાં સાતા અસાતા, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, દર્શન મોહનીય, ચારિત્ર મોહનીય વિગેરે રૂપે પરિણમવાની યંત્ર જેવી ચોક્કસ શકિત હોય છે. કાર્મણ વર્ગણામાં એવું ચમત્કારિક બળ જીવના ભાવના સંયોગથી ઉપજે છે ને યોગ્ય કાળે ફળ આપે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે ઝેર અને અમૃત બન્ને પુદ્ગલ છે તેમાં ઝેરનો ગુણ મૃત્યુ પમાડવાનો અને અમૃતનો ગુણ જીવન આપવાનો છે. તે બન્ને જડ હોવાથી પોતાના ગુણને કે તેનું ફળ આપવાના સંકલ્પને જાણતાં નથી. જીવ ઝેર કે અમૃત ખાય તો થોડા કાળે તે પદાર્થ તેની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ફળ આપે છે. તેમાં કંઈ ફેર પડતો નથી, તેવી રીતે જીવ શુભ કે અશુભ જેવા ભાવ કરે તેવાં શુભ કે અશુભ કર્મ બાંધે છે ને વખત જતાં તે કર્મો પુણ્ય કે પાપના ઉદયરૂપે જીવને ફળ આપે છે. એ રીતે શુભ કે અશુભ કર્મના ફળનો આત્મા ભોક્તા થાય છે. (૮૩)

એક રાંક ને એક નૃપ, એ આદી જે ભેદ,
કારણ વિના ન કાર્ય તે, તેજ શુભાશુભ વેદ્ય. ૮૪.

અર્થ:—એક રાંક છે, અને એક રાજા છે, એ આદિ શબ્દથી

નીચપણું, ઊંચપણું, કુરૂપપણું, સુરૂપપણું એમ ઘણું વિચિત્રપણું છે; અને એવો જે ભેદ રહે છે તે-સર્વ સમાનતા નથી-તેજ શુભાશુભ કર્મનું ભોક્તાપણું છે એમ સિદ્ધ કરે છે; કેમકે કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (૮૪)

ભાવાર્થ:—એ રીતે કર્મ જે કાર્ય કરે છે તે સર્વત્ર અનુભવાય છે જેમકે 'મોક્ષમાળા' માં 'કર્મના ચમત્કાર'ના પાઠમાં બતાવ્યું છે. અહિં ટુંકામાં કહ્યું કે એક રાજાને ત્યાં જન્મે ને રાજા થાય, બીજો ઘણી મહેનત કરવા છતાં દીન ગરીબ હોય છે. એમ જીવ માત્ર અનેક પ્રકારનાં ફળ ભોગવે છે તેનાં કારણ પૂર્વકર્મ છે, તેથી પુરવાર થાય છે કે શુભાશુભ કર્મ વેદ્ય=ભોગવવા યોગ્ય છે. (૮૪)

ફળદાતા ઈશ્વરતણી, એમાં નથી જરૂર,
કર્મ સ્વભાવે પરિણમે, થાય ભોગથી દૂર. ૮૫.

અર્થ:—ફળદાતા ઈશ્વરની એમાં કંઈ જરૂર નથી. ઝેર અને અમૃતની રીતે શુભાશુભ કર્મ સ્વભાવે પરિણમે છે; અને નિઃસત્વ થયેથી ઝેર અને અમૃત ફળ દેતાં જેમ નિવૃત્ત થાય છે, તેમ શુભા-શુભ કર્મને ભોગવવાથી તે નિઃસત્વ થયે નિવૃત્ત થાય છે. (૮૫)

ભાવાર્થ:—ફળ આપવાની અદ્‌ભુત શક્તિ તે બંધાયલા કર્મ પુદ્ગલમાં સ્વભાવથી જ રહી છે. ભાવકર્મ થતાં જડકર્મમાં તે શક્તિ પ્રગટીને દ્રવ્યકર્મ રૂપે બંધાય છે, તે કાળ પાકયે ફળ આપીને નિર્જરે છે. કર્મનું ફળ જીવને મળે તે માટે કોઈ ઈશ્વરની જરૂર નથી. એક નાના બી-માંથી વડ જેવું મોટું વૃક્ષ થાય છે તે પરથી પુદ્ગલની અચિંત્ય શક્તિ સમજી શકાય છે. વળી વચનવર્ગણા ચેતન

સાથે સ્પર્શ પામીને ઉત્પન્ન થાય છે તે જડ છતાં અન્ય જીવના ભાવ પર કેટલી અસર કરે છે ! તેવી જ રીતે યન્ત્રરૂપે ગોઠવાયેલા પુદ્ગલો આગગાડી વિગેરે કેટલી શક્તિ વ્યક્ત કરે છે ! એ બધાં કરતાં કાર્મણ વર્ગણા બહુ સૂક્ષ્મપણે અને સચોટ બરાબર વખતે ફળ આપે છે. (૮૫)

તે તે ભોગ્ય વિશેષનાં, સ્થાનક દ્રવ્ય સ્વભાવ,
ગહન વાત છે શિષ્ય આ, કહિ સંક્ષેપે સાવ. ૮૬.

અર્થ:—ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ શુભગતિ છે, અને ઉત્કૃષ્ટ અશુભ અધ્યવસાય તે ઉત્કૃષ્ટ અશુભગતિ છે, શુભાશુભ અધ્યવસાય મિશ્રગતિ છે; અને તે જીવપરિણામ તેજ મુખ્યપણે તો ગતિ છે, તથાપિ ઉત્કૃષ્ટ શુભ દ્રવ્યનું ઉર્ધ્વગમન, ઉત્કૃષ્ટ અશુભ દ્રવ્યનું અધોગમન, શુભાશુભની મધ્યસ્થિતિ, એમ દ્રવ્યનો વિશેષ સ્વભાવ છે. અને તે આદિ હેતુથી તે તે ભોગ્યસ્થાનક હોવા યોગ્ય છે. હે શિષ્ય ! જડ ચેતનના સ્વભાવ સંયોગાદિ સૂક્ષ્મસ્વરૂપનો અત્રે ઘણો વિચાર શમાય છે; માટે આ વાત ગહન છે તોપણ તેને સાવ સંક્ષેપમાં કહી છે. (૮૬)

ભાવાર્થ:—વિશેષ પુણ્ય પાપ ભોગવવાનાં સ્થાન સ્વર્ગ નરકાદિ છે, તે પણ સ્વભાવથી જ સુખ દુ:ખ ઉત્પન્ન કરનારાં બની રહ્યાં છે. તેને કોઈ ઈશ્વરે ખાસ બનાવ્યાં છે એમ નથી. કર્મ અને તે ભોગવવાનાં સ્થાનો વિગેરે સમજવું બહુ મુશ્કેલ છે. તેનો વિસ્તાર કર્મગ્રંથોમાં ઘણો કરેલો છે. પણ અહિં અવકાશને અભાવે અતિસંક્ષેપે કહ્યું છે. કોઈ જ્ઞાનીને લબ્ધિથી દેવલોક વિગેરે દેખાય

છે જેમકે આનંદ શ્રાવકને થયું હતું. શ્રુતની નિર્મળતાથી પણ અમુક જીવ ક્યાંથી આવ્યો છે અથવા મરીને કઈ ગતિમાં ગયો છે વિગેરે જણાય છે. એ જ્ઞાન ઘણું ગહન છે ને શિષ્યની સમજ શક્તિ ઉપરાંતનું હોવાથી અહિં માત્ર ટુંકામાં નિર્દેશ કર્યો છે. (૮૬)

(૫) શંકા——શિષ્ય ઉવાચ:-

કર્ત્તા ભોક્તા જીવ હો, પણ તેનો નહિ મોક્ષ,
વીત્યો કાળ અનંત પણ, વર્ત્તમાન છે દોષ. ૮૭.

અર્થ:—કર્ત્તા ભોક્તા જીવ હો, પણ તેથી તેનો મોક્ષ થવા યોગ્ય નથી; કેમકે અનંત કાળ થયો તોપણ કર્મ કરવારૂપી દોષ હજુ તેને વિષે વર્ત્તમાનજ છે. (૮૭)

ભાવાર્થ:—જીવ કર્મનો કર્ત્તા ને ભોક્તા છે એ સમજાયું પણ તેનો મોક્ષ થઈ શકે એ માન્યામાં આવતું નથી કારણ કે જો મોક્ષ થતો હોત તો અનંતકાળ ગયો છતાં થયો કેમ નહિ? વર્તમાનમાં પણ જીવ સર્વથા દોષથી ભરેલો જ છે તેથી મોક્ષ થાય એ મનાતું નથી. (૮૭)

શુભ કરે ફળ ભોગવે, દેવાદિ ગતિમાંય,
અશુભ કરે નરકાદિ ફળ, કર્મરહિત ન ક્યાંય. ૮૮.

અર્થ:—શુભ કર્મ કરે તો તેથી દેવાદિ ગતિમાં તેનું શુભ ફળ ભોગવે, અને અશુભ કર્મ કરે તો નરકાદિ ગતિને વિષે તેનું અશુભ ફળ ભોગવે; પણ જીવ કર્મ રહિત કોઈ સ્થળે હોય નહીં. (૮૮)

ભાવાર્થ:—શુભ કર્મ કરીને દેવાદિ ગતિમાં ફળ ભોગવે છે ને અશુભ કર્મોનું ફળ નરકાદિ ગતિમાં ભોગવે છે. ચારે ગતિમાં ક્યાંય પણ કર્મ રહિત જીવ નજરે પડતો નથી. જીવ માત્ર કર્મસહિત હોવાથી શુભાશુભ ફળ ભોગવતા જણાય છે. (૮૮)

(૫) સમાધાન——સદ્‌ગુરુ ઉવાચ:-

જેમ શુભાશુભ કર્મપદ, જાણ્યાં સફળ પ્રમાણ,
તેમ નિવૃત્તિ સફળતા, માટે મોક્ષ સુજાણ. ૮૯.

અર્થ:—જેમ શુભાશુભ કર્મપદ તે જીવના કરવાથી તેં થતાં જાણ્યાં, અને તેથી તેનું ભોક્તાપણું જાણ્યું, તેમ નહીં કરવાથી અથવા તે કર્મનિવૃત્તિ કરવાથી તેમ નિવૃત્તિ પણ થવા યોગ્ય છે; માટે નિવૃત્તિનું પણ સફળપણું છે; અર્થાત્ જેમ તે શુભાશુભ કર્મ અફળ જતાં નથી, તેમ તેની નિવૃત્તિ પણ અફળ જવાયોગ્ય નથી; માટે તે નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ છે એમ હે વિચક્ષણ ! તું વિચાર. (૮૯)

ભાવાર્થ:—શુભ અશુભ કર્મ ફળ સહિત છે એમ તેં જાણ્યું તો હે બુદ્ધિમાન ! શુભાશુભ કર્મથી નિવૃત્તવું તેનું ફળ મોક્ષ પણ છે. શુભ અશુભ ભાવો રોકીને આત્મામાં ઉપયોગ સ્થિર કરવાથી કર્મનો સંવર અને નિર્જરા થતાં મોક્ષ થાય છે. (૮૯)

વીત્યો કાળ અનંત તે, કર્મ શુભાશુભ ભાવ;
તેહ શુભાશુભ છેદતાં, ઉપજે મોક્ષ સ્વભાવ. ૯૦.

અર્થ:—કર્મસહિત અનંતકાળ વીત્યો તે તે શુભાશુભ કર્મ-

પ્રત્યેની જીવની આસક્તિને લીધે વીત્યો, પણ તેના પર ઉદાસીન થવાથી તે કર્મફળ છેદાય, અને તેથી મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટ થાય. (૯૦)

ભાવાર્થ:—"વીત્યો કાળ અનંત પણ, વર્તમાન છે દોષ"–એમ કહ્યું હતું તે શિષ્યની છુટવાની સાચી જિજ્ઞાસા બતાવે છે. "અનંત કાળથી જીવનુ પરિભ્રમણ થયા છતાં તેની નિવૃત્તિ કાં થતી નથી? અને તે શું કરવાથી થાય? આ વાકયમાં અનંત અર્થ સમાયલો છે અને એ વાકયમાં કહેલી ચિંતના કર્યા વિના તેને માટે દૃઢ થઈ ઝુર્યા વિના, માર્ગની દિશાનું પણ અલ્પ ભાન થતું નથી" (પત્ર ૧૪૩) ઝુરણા, અશાંતિ થાય તો શાંતિનો માર્ગ મળે.

શુભ અને અશુભને છેદીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે સમકીત વિના બનતું નથી. તે માટે પ્રથમ હું બંધાયો છું. દુઃખમાં છું તેનું તીવ્ર ભાન થાય. જન્મ મરણથી ત્રાસ છુટે ને તેથી બચવા સદ્દગુરુને શરણે જાય, તેમના બોધને અનુસરી આપેલી આજ્ઞા આરાધે. એમાં પ્રમાદ મૂકીને નિરંતર પુરુષાર્થ કરતાં દર્શનમોહનીયની મંદતા થાય ત્યારે આત્મદર્શન થાય છે. ત્યારપછી મોક્ષ (કર્મ રહિત દશા), મોક્ષમાર્ગ (રત્નત્રય રૂપ) જેમ છે તેમ સમજાય. સત્પુરુષની આજ્ઞાએ શુભાશુભની ઈચ્છા રહિતપણે એક આત્મા (સમકીત) પ્રાપ્ત કરવા માટે પુરુષાર્થ કરે તો મોક્ષ સ્વભાવ એટલે સમકીત પ્રાપ્ત થાય. તે માટે સંસારથી ભય અને તેથી છૂટવાની એક માત્ર તીવ્ર ઈચ્છા થવાં જોઈએ; અને જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં સર્વથા વર્તવું જોઈએ. પરંતુ જ્યાંસુધી જીવને સંસારના પદાર્થો માટે ઝુરણા છે, ઈન્દ્રિયના પદાર્થોમાં પ્રીતિ છે, દેહની વેદનીથી ભય છે ત્યાં તે અર્થેજ પુરુષાર્થ પણ કરે છે. પરંતુ વિષયભોગ, સાતા, અસાતા તો

કર્મને આધીન છે. વિના પુરુષાર્થે પણ બાંધ્યાં છે તે મુજબ ભોગવવાનાં છે તેમાં ખાલી ચિંતા કરવાથી આત્માર્થ કે જે પુરુષાર્થથી જ થવાનો છે તે ચૂકી જવાય છે. માટે સંસારની ઇચ્છાઓ રૂપ શુભાશુભમાં જતી વૃત્તિને રોકીને આત્માર્થે પુરુષાર્થ કરવા લાગી જવું જોઈએ. અનંતકાળે ન મળે એવો જોગ આવી મળ્યો છે તો આત્માને મુક્ત કરવા માટે જ ઝુરણા, ઇચ્છા, પુરુષાર્થ કરી શુભાશુભથી રહિત આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવામાં સફળતા કરી લેવી. મોક્ષમાર્ગ દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી. તે માટે સત્પુરુષ જે તે માર્ગે વર્ત્યા છે તેમનું અવલંબન પળ પળ આદરવું. મનુષ્ય દેહમાં સત્પુરુષનો જોગ, તત્ત્વ પ્રાપ્તિ વિગેરે અનંતકાળે મળે નહિ એવો દુર્લભ યોગ મળી આવ્યો છે તો હવે એમાં વીર્ય ફેરવવું અને આત્માને અનાદિ બંધનથી છોડાવવો. (૯૦)

દેહાદિક સંયોગનો, આત્યંતિક વિયોગ,
સિદ્ધ મોક્ષ શાશ્વત પદે, નિજ અનંત સુખ ભોગ. ૯૧.

અર્થ:—દેહાદિ સંયોગનો અનુક્રમે વિયોગ તો થયા કરે છે, પણ તે પાછો ગ્રહણ ન થાય તે રીતે વિયોગ કરવામાં આવે તો સિદ્ધસ્વરૂપ મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટે અને શાશ્વતપદે અનંત આત્માનંદ ભોગવાય. (૯૧)

ભાવાર્થ:—કર્મરહિત મુક્ત આત્મા મોક્ષમાં વસે છે. શુભાશુભ કર્મને લઇને દેહની પ્રાપ્તિ છે, દેહને આધારે અનેક બાહ્ય પદાર્થોનો સંયોગ થાય છે. તે નિમિત્તે રાગદ્વેષ થઈ કર્મ બંધાય છે એમ અનાદિ કાળથી સંસારમાં રહ્યો છે. હવે દેહાદિ સર્વ પર દ્રવ્યથી આત્મા મુક્ત થાય, ફરી પાછો કદી પણ દેહાદિનો સંયોગ ન થાય

એવી રીતે સર્વકાળ માટે આત્યંતિક વિયોગ થાય એટલે કે સર્વ કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરે ત્યારે તે સિદ્ધ થાય અને મોક્ષરૂપી શાશ્વત-પદમાં પોતાના અનંત સહજાત્મસુખનો અનુભવ કરે. ત્યાં દેહાદિ સંયોગ અને સંસારનાં દુઃખોનો સદાને માટે નાશ અને આત્માના અનંત સુખનો સદાને માટે અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું તે મોક્ષરૂપી શાશ્વતપદ છે. તેને કર્મ રહિત થએલો સિદ્ધ જીવ પામે છે. (૯૧)

(૬) શંકા——શિષ્ય ઉવાચઃ-

હોય કદાપી મોક્ષપદ, નહિ અવરોધ ઉપાય,
કર્મો કાળ અનંતનાં, શાથી છેદ્યાં જાય? ૯૨.

અર્થઃ—મોક્ષપદ કદાપિ હોય તોપણ તે પ્રાપ્ત થવાનો કોઈ અવિરોધ એટલે યથાતથ્ય પ્રતીત થાય એવો ઉપાય જણાતો નથી; કેમકે અનંત કાળનાં કર્મો છે તે આવા અલ્પાયુષ્યવાળા મનુષ્યદેહથી કેમ છેદ્યાં જાય? (૯૨)

ભાવાર્થઃ—અહિં શિષ્યને શંકા થાય છે કે અનાદિ કાળથી જે કર્મો બાંધ્યાં છે તે બધાંને હવે એકાએક દૂર કરી શકે એવો અચૂક ઉપાય મળે એમ લાગતું નથી. અવિરોધ=માન્ય થાય એવો ભૂલ વગરનો અચૂક કાર્ય કરે એવો ઉપાય મને જણાતો નથી માટે અનાદિ કાળનાં કર્મો શી રીતે છેદાય તે કહો. (૯૨)

અથવા મત દર્શન ઘણાં કહે ઉપાય અનેક,
તેમાં મત સાચો કયો, બને ન એહ વિવેક. ૯૩.

અર્થ:—અથવા કદાપિ મનુષ્યદેહના અલ્પાયુષ્ય વગેરેની શંકા છોડી દઇએ, તોપણ મત અને દર્શન ઘણાં છે, અને તે મોક્ષના અનેક ઉપાયો કહે છે, અર્થાત્ કોઈ કંઈ કહે છે, અને કોઈ કંઈ કહે છે; તેમાં કિયો મત સાચો એ વિવેક બની શકે એવો નથી. (૯૩)

ભાવાર્થ:—વળી જગતમાં અનેક ધર્મોના મત ને દર્શન તે મોક્ષ થવા ભિન્ન ભિન્ન ઉપાયો બતાવે છે તેમાંથી કયો સાચો ને કાર્યકારી છે તે સમજાતું નથી. વિવેક=સાચા ખોટાનો ભેદ મારાથી પાડી શકાતો નથી. (૯૩)

કયી જાતિમાં મોક્ષ છે, કયા વેષમાં મોક્ષ,
એનો નિશ્ચય ના બને, ઘણા ભેદ એ દોષ. ૯૪.

અર્થ:—બ્રાહ્મણાદિ કઈ જાતિમાં મોક્ષ છે, અથવા ક્યા વેષમાં મોક્ષ છે, એનો નિશ્ચય પણ ન બની શકે એવો છે, કેમકે તેવા ઘણા ભેદો છે, અને એ દોષે પણ મોક્ષનો ઉપાય પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય દેખાતો નથી. (૯૪)

ભાવાર્થ:—જગતમાં જાતિ વેશના પણ ઝઘડા બહુ ચાલે છે. કોઈ બ્રાહ્મણને જ મોક્ષ કહે, કોઈ સ્ત્રીને મોક્ષ નથી એમ કહે. દિગંબર, શ્વેતાંબર, સ્થાનકવાસી એમ સાધુના અનેક વેશ તેમ ગૃહસ્થવેશ વિગેરે છે તેમાં કયે વેશે અને કઈ જાતિમાં મોક્ષ થાય તે નક્કી સમજાતું નથી. આવી રીતે મોક્ષના ઉપાય ભિન્ન ભિન્ન ધર્મમાં ભિન્ન ભિન્ન કહ્યા છે. જો મોક્ષનો માર્ગ હોય તો બધા ધર્મો તે એક જ રૂપે બતાવે પરંતુ તેથી ઉલટું પરસ્પર વિરોધી

ઉપાયો બતાવે છે તેથી એ બધાજ ખોટા છે એમ લાગે છે. ધર્મમાં ઘણા ભેદો પડી ગયા છે એ દોષ છે. (૯૪)

તેથી એમ જણાય છે, મળે ન મોક્ષ ઉપાય,
જીવાદી જાણ્યા તણો, શો ઉપકારજ થાય? ૯૫.

અર્થ:—તેથી એમ જણાય છે કે મોક્ષનો ઉપાય પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું નથી, માટે જીવાદિનું સ્વરૂપ જાણવાથી પણ શું ઉપકાર થાય? અર્થાત્ જે પદને અર્થે જાણવાં જોઇએ તે પદનો ઉપાય પ્રાપ્ત થવો અશક્ય દેખાય છે. (૯૫)

ભાવાર્થ:—તેથી મને તો મોક્ષનો ઉપાય હોય એ મનાતું નથી. અને જો મોક્ષ મેળવી શકાય નહિ તો આત્મા છે વિગેરે જાણ્યું તેથી શો લાભ? મોક્ષ ન થાય તો આત્માનું જ્ઞાન નિષ્ફળ છે. (૯૫)

પાંચે ઉત્તરથી થયું, સમાધાન સર્વાંગ,
સમજું મોક્ષ ઉપાય તો, ઉદય ઉદય સદ્‌ભાગ્ય. ૯૬.

અર્થ:—આપે પાંચે ઉત્તર કહ્યા તેથી સર્વાંગ એટલે બધી રીતે મારી શંકાનું સમાધાન થયું છે; પણ જો મોક્ષનો ઉપાય સમજું તો સદ્‌ભાગ્યનો ઉદય ઉદય થાય (અત્ર 'ઉદય' 'ઉદય' બે વાર શબ્દ છે તે પાંચ ઉત્તરના સમાધાનથી થયેલી મોક્ષની જિજ્ઞાસાનું તીવ્રપણું દર્શાવે છે.) (૯૬)

ભાવાર્થ:—આપે કૃપા કરીને આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે, આત્મા કર્તા છે, ભોક્તા છે, મોક્ષ છે—એ પાંચ પ્રશ્નના ઉત્તર

આપીને સમજાવ્યું, તે મને પુરેપુરૂં સમજાયું છે. તેમાં કંઈ શંકા રહી નથી. હવે એક મોક્ષનો ઉપાય જો સમજાય તો મારૂં અહોભાગ્ય થાય. પાંચ ઉત્તરથી શિષ્યે મોક્ષ સુધીની શ્રદ્ધા દૃઢ કરી છે હવે તેને મોક્ષ કરવાની પરમ જિજ્ઞાસા થઈ છે. તે એવી કે જો મોક્ષનો ઉપાય મળે તો તેના પુરુષાર્થમાં મંડી પડે. તેને છોડે નહિ અને મોક્ષરૂપ આત્મકલ્યાણ જરૂર કરી લે. જગતના મતોથી મોક્ષનો ઉપાય જડે તેવો નથી પરંતુ તેને સદ્દગુરુમાં શ્રદ્ધા છે કે તેઓ જરૂર મોક્ષનો ઉપાય પણ બતાવશે જ અને તે આરાધતાં પોતે મોક્ષ પણ મેળવશે જ. એવી પોતાની તત્પરતા થઈ છે તેથી ઉલ્લાસમાં આવી જઈ કહ્યું છે કે હું મોક્ષનો ઉપાય સાંભળું એટલીજ વાર છે. ઉપાય સમજાય એટલે મારો મોક્ષ અથવા તો સદ્દભાગ્યનો ઉદય થયોજ સમજવો. અહિં જીવની પાત્રતા એટલે ગુરુ બતાવે તે કરવાની તત્પરતા બતાવી છે. એવી તૈયારી હોય તોજ પછી સદ્દગુરુ ઉપદેશ આપે તે પરિણમે. બે વાર ઉદય ઉદય કહ્યું તે શિષ્યને ઉલ્લાસ પૂર્વક આનંદ થયો છે તે સૂચવે છે. શરૂઆતમાં જગતના મતોનો વિચાર કરતાં તો મોક્ષ પ્રાપ્તિ નથી એમ લાગ્યું પરંતુ પછી સદ્દગુરુને શંકા કહેતાં તેના ભાવો ફર્યા અને અવશ્ય મોક્ષ ઉપાય પણ સદ્દગુરુ બતાવશે ને મારૂં પરમ કલ્યાણ થશે જ એવો શ્રદ્ધાયુક્ત ભાવ થયો છે. (૯૬)

(૬) સમાધાન——સદ્દગુરૂ-ઉવાચઃ-

પાંચે ઉત્તરની થઈ, આત્મા વિષે પ્રતીત,
થાશે મોક્ષોપાયની, સહજ પ્રતિત એ રીત. ૯૭.

અર્થ:—પાંચે ઉત્તરની તારા આત્માને વિષે પ્રતીતિ થઈ છે, તો મોક્ષના ઉપાયની પણ એજ રીતે તને સહજમાં પ્રતીતિ થશે. અત્રે 'થશે' અને 'સહજ' એ બે શબ્દ સદ્‌ગુરૂએ કહ્યા છે તે જેને પાંચ પદની શંકા નિવૃત્ત થઈ છે તેને મોક્ષોપાય સમજવો કંઈ કઠણજ નથી એમ દર્શાવવા તથા શિષ્યનું વિશેષ જિજ્ઞાસુપણું જાણી અવશ્ય તેને મોક્ષોપાય પરિણમશે એમ ભાસવાથી (તે વચન) કહ્યાં છે; એમ સદ્‌ગુરૂનાં વચનનો આશય છે. (૯૭)

ભાવાર્થ:—શિષ્યને મોક્ષ ઉપાય જાણી લેવાની ખૂબ ઉતાવળ થઈ છે તેને શાંત પાડતાં સદ્‌ગુરુ કહે છે કે તું ઉતાવળો થઇને આ શંકાઓ ન કર આત્મા વિષેના પાંચ ઉત્તરો તને સમજાયા છે. આત્મા છે......મોક્ષ છે ત્યાંસુધી પાંચે બાબતની તને દ્દઢ શ્રદ્ધા થઈ છે તો હવે મોક્ષ ઉપાય પણ તને સહેલાઈથી સમજાશે. પ્રથમ પાંચ પદ સમજાયાં, દઢ શ્રદ્ધા થઈ. તો મોક્ષનો ઉપાય બતાવતાં તે જરૂર સમજાય અને તે પ્રમાણે સ્વાભાવિક રીતે વર્તે જ એવો નિયમ છે. (૯૭)

કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજવાસ,
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાશે જ્ઞાનપ્રકાશ. ૯૮.

અર્થ:—કર્મભાવ છે તે જીવનું અજ્ઞાન છે અને મોક્ષભાવ છે તે જીવના પોતાના સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થવી તે છે. અજ્ઞાનનો સ્વભાવ અંધકાર જેવો છે. તેથી જેમ પ્રકાશ થતાં ઘણા કાળનો અંધકાર છતાં નાશ પામે છે, તેમ જ્ઞાનપ્રકાશ થતાં અજ્ઞાન પણ નાશ પામે છે. (૯૮)

ભાવાર્થ:—આ ગાથામાં સદ્‌ગુરુએ સંપૂર્ણ મોક્ષનો માર્ગ બતાવી દીધો છે. પછીની ગાથાઓમાં માત્ર તેનો વિસ્તાર છે.

કર્મના ઉદયમાં એકતા કરીને આત્માના જે ભાવ થાય છે ત્યાં આત્માનું અજ્ઞાન છે અથવા તે જ મિથ્યાત્વ છે........" તેમ અજ્ઞાન દશા રૂપ સ્વપ્નરૂપ યોગે આ જીવ પોતાને પોતાનાં નહીં એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપણે માને છે; અને એજ માન્યતા તે સંસાર છે; તેજ અજ્ઞાન છે; નરકાદિ ગતિનો હેતુ તેજ છે; તે જ જન્મ છે, મરણ છે અને તે જ દેહના વિકાર છે; તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ શત્રુ, તે જ મિત્રાદિ ભાવ કલ્પનાના હેતુ છે; અને તેની નિવૃત્તિ થઈ ત્યાં સહજ મોક્ષ છે."......(પત્ર ૩૪૯.)

આત્માનું મોક્ષસ્વરૂપ, શુદ્ધ સિદ્ધ સ્વરૂપ તે રૂપ હું છું. સર્વ પરદ્રવ્યથી ભિન્ન છું, એમ નિશ્ચયનયથી શ્રદ્ધાપૂર્વક, ઉદય આવતાં કર્મ અને સંજોગોથી પોતાને સર્વથા ભિન્ન જ અનુભવે એવો જે શુદ્ધ આત્મભાવ તે જ પોતાનું ઘર છે. ત્યાંજ સ્થિતિ કરવાની છે. તે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. કર્મ સાથે એકતા કરાવનારો અજ્ઞાનભાવ છે એને અંધકાર સાથે સરખાવ્યો છે કે જેમ અંધકારમાં એકનું બીજું દેખાય છે, ભૂલ થાય છે, ભય લાગે છે. તેમ આત્માને પરમાં એકતા કરી વર્તવાથી પદાર્થો છે તેથી વિપરીત જણાય છે, રાગદ્વેષ થાય છે, અને સંસાર ભ્રમણનો ભય ઉપસ્થિત થાય છે. જેમ પ્રકાશ આવે તો અંધકાર નાશ પામે અને પદાર્થો છે તેમ જણાય અને સર્વ ભય ટળી જાય તેવી રીતે સમકીત એટલે 'હું શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ છું.' એવો અનુભવ થતાં દેહ અને રાગાદિ સાથેની એકતા ટળી

જાય છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર થતાં કર્મ બંધાતાં નથી, તેથી સંસારનો ભય ટળી જાય છે. (૯૮)

જે જે કારણ બંધનાં, તેહ બંધનો પંથ,

તે કારણ છેદક દશા, મોક્ષપંથ ભવ અંત. ૯૯.

અર્થ.—જે જે કારણો કર્મબંધનાં છે, તે તે કર્મબંધનો માર્ગ છે; અને તે તે કારણોને છેદે એવી જે દશા છે તે મોક્ષનો માર્ગ છે; ભવનો અંત છે. (૯૯)

ભાવાર્થ:—કર્મ બંધાય એ રીતે વર્તવું તે બંધ એટલે સંસાર પરિભ્રમણનો માર્ગ છે. આસ્રવનાં ૫૭ દ્વાર કહ્યાં છે તે બધાં કર્મ-બંધનાં કારણ છે, તેમાં ૫ મિથ્યાત્વ, ૧૨ અવિરતિ, ૨૫ કષાય, ૧૫ યોગ આવે છે. આ ૫૭ કારણોને રોકીને પ્રમાદરહિતપણે આત્મસ્વરૂપમાં વર્તે એવી જે દશા તે જ સંવર અથવા મોક્ષનો માર્ગ છે. અને મોક્ષમાર્ગમાં વર્તે ત્યાં સંસારનો ક્ષય થાય છે. (૯૯)

રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન એ, મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ,

થાય નિવૃત્તિ જેહથી, તે જ મોક્ષનો પંથ. ૧૦૦.

અર્થ:—રાગ, દ્વેષ, અને અજ્ઞાન એનું એકત્વ એ કર્મની મુખ્ય ગાંઠ છે; અર્થાત્ એ વિના કર્મનો બંધ ન થાય; તેની જેથી નિવૃત્તિ થાય તેજ મોક્ષનો માર્ગ છે. (૧૦૦)

ભાવાર્થ:—કર્મબંધનાં ઉપર કહ્યાં તે બધાં કારણો ટુંકામાં રાગદ્વેષરૂપ ચારિત્રમોહનીય અને આત્માના અજ્ઞાનરૂપ દર્શનમોહનીય એટલે રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનમાં શમાઈ જાય છે. મોહનીય કર્મના

ઉદયમાં આત્માના જે તન્મય ભાવ થાય તેજ બંધનું મુખ્ય કારણ છે. કર્મ તો પૂર્વે બાંધેલાં ઉદય આવે પરન્તુ આત્મા જો તેમાં તન્મયપણે ન પરિણમે, પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે, જુદો રહે, રાગદ્વેષ ન કરતાં સમભાવમાં વર્તે તો જુનાં કર્મની ગાંઠ છુટી જાય ને નવા બંધ ન પડે. કર્મ બંધન કરાવનારમાં મુખ્ય પરવસ્તુ પ્રત્યેનો રાગ ભાવ છે. જો રાગ ન કરતાં ઉદાસીનતા રાખે તો તે વસ્તુ નિમિત્તે દ્વેષ પણ ન થાય. રાગ અને દ્વેષ બન્ને આત્માને ભૂલાવી પર વસ્તુમાં તન્મય કરાવનારા હોવાથી આત્માને કર્મની સાથે ગાંઠ બંધાવનારા છે અજ્ઞાન એટલે મિથ્યાત્વ છે તે પરમાં પોતાપણાની ભ્રાંતિ કરાવે છે. રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાન જવા કર્મના ઉદયમાં ન તણાતાં સર્વ પરવસ્તુથી ભિન્ન એવું પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખવું અને તેમાં સ્થિર થવું તો આત્મા કર્મથી છુટે. એજ મોક્ષનો માર્ગ છે. (૧૦૦)

આત્મા સત્ ચૈતન્યમય, સર્વાભાસ રહીત,

જેથી કેવળ પામિયે, મોક્ષપંથ તે રીત. ૧૦૧.

અર્થ:—'સત્' એટલે 'અવિનાશી' અને 'ચૈતન્યમય' એટલે 'સર્વભાવને પ્રકાશવારૂપ સ્વભાવમય' 'અન્ય સર્વ વિભાવ અને દેહાદિ સંયોગના આભાસથી રહિત એવો.' 'કેવળ' એટલે 'શુદ્ધ આત્મા' પામિયે, તેમ પ્રવર્ત્તાય તે મોક્ષમાર્ગ છે. (૧૦૧)

ભાવાર્થ:—આત્મા સત્=હોવારૂપ દ્રવ્ય છે અને તેનું લક્ષણ ચૈતન્ય=જ્ઞાનદર્શન છે. તે જેમ છે તેવું જ સ્વરૂપ જેથી પમાય તે મોક્ષનો માર્ગ છે. આત્માને નહિ જાણનારા ઘણા તેને ભાસપણે

કલ્પે છે, મને આત્માનાં દર્શન થયાં એમ માની લે છે. કોઈ શ્વાસ રોકવાને આત્મા માને, કોઈ પ્રકાશ વિગેરે દેખાય તેને આત્મા માને. વળી શરીરમાં જીવ છે કે નહિ તે શ્વાસ હલનચલન વિગેરેથી જણાય છે, તે પરથી શ્વાસ, ક્રિયા વિગેરેને આત્માનાં લક્ષણ કલ્પે છે. એવા ખોટા આભાસ વગર, વિશેષ નહિ તેમ ઓછું નહિ, જેમ છે તેમ કેવળ=શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ અનુભવવું તે નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ છે. આ ગાથામાં શુદ્ધાત્માના અનુભવ રૂપ સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ બતાવી આપ્યો છે. (૧૦૧)

કર્મ અનંત પ્રકારનાં, તેમાં મુખ્યે આઠ,
તેમાં મુખ્યે મોહિનિય, હણાય તે કહું પાઠ. ૧૦૨.

અર્થઃ— કર્મ અનંત પ્રકારનાં છે, પણ તેના મુખ્ય જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકાર થાય છે. તેમાં પણ મુખ્ય મોહનીયકર્મ છે. તે મોહનીયકર્મ હણાય તેનો પાઠ કહું છું. (૧૦૨)

ભાવાર્થઃ—હવે શિષ્યે શંકાઓ કરી હતી તેનું સમાધાન કરે છે. " કર્મો કાળ અનંતનાં, શાથી છેદ્યાં જાય?" એમ પૂછ્યું હતું તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આત્માના અનંત ગુણો છે તે બધાને કર્મ આવરણ કરે છે તેથી કર્મના પ્રકાર પણ અનંત છે. અથવા તો ભાવ પ્રમાણે કર્મબંધ થાય છે, તે ભાવના ભેદ અનંત છે તેથી કર્મના પ્રકાર પણ અનંત છે. પરંતુ તેના વિભાગ પાડીએ તો મુખ્ય ૮ વિભાગ થાય છે જેમકે આત્માના અનંત ગુણોમાંથી ૮ મુખ્ય ગુણની ગણત્રી કરાય છે. એ આઠ કર્મમાંથી પણ મુખ્યત્વે બધાં કર્મ બંધાવાનું કારણ એવું મોહનીય કર્મ છે. તેને દારૂની

ઉપમા અપાય છે. જેમ દારૂ પીધેલો માણસ કેફથી ભાન ભૂલીને ઘણાં અયોગ્ય કાર્યો કરે છે તેવી રીતે દર્શનમોહનીય આત્માને અનેક વિપરીત માન્યતાઓ કરાવે છે. જેમકે "દેહ તે હું છું," "વિષય ભોગમાં સાચું સુખ છે," "દેહ પવિત્ર છે," "આત્મા નથી" વિગેરે આ વિપરીત માન્યતાઓથી તે કષાય સહિત વર્તે છે તેથી કર્મ રજ ગ્રહણ કરે છે તે આઠે કર્મમાં વહેંચાઈ જાય છે. આ રીતે મોહનીય કર્મ આઠે કર્મનું મૂળ છે તેને નાશ કરે તો બધાં કર્મ નાશ પામે તેથી મોહનીયને હણવાનો પાઠ કહે છે. શિક્ષકે પાઠ આપ્યો હોય તે પાકો શીખવો જોઈએ. તેમ આ મોહનીયને હણવાનો પાઠ હવે પછીની ગાથામાં કહેશે તે પાકો શીખી લે તો કામ થઈ જાય. (૧૦૨)

કર્મ મોહનીય ભેદ બે, દર્શન, ચારિત્ર નામ,
હણે બોધ વીતરાગતા, અચૂક ઉપાય આમ. ૧૦૩.

અર્થ:—તે મોહનીય કર્મ બે ભેદે છે;-એક 'દર્શનમોહનીય' એટલે 'પરમાર્થને વિષે અપરમાર્થબુદ્ધિ અને અપરમાર્થને વિષે પરમાર્થબુદ્ધિ રૂપ;' બીજી 'ચારિત્રમોહનીય,' 'તથારૂપ પરમાર્થને પરમાર્થ જાણીને આત્મસ્વભાવમાં જે સ્થિરતા થાય, તે સ્થિરતાને રોધક એવા પૂર્વસંસ્કારરૂપ કષાય અને નોકષાય' તે ચારિત્રમોહનીય.

દર્શનમોહનીયને આત્મબોધ, અને ચારિત્ર–મોહનીયને વીત-રાગપણું નાશ કરે છે. આમ તેના અચૂક ઉપાય છે. કેમકે મિથ્યાબોધ તે દર્શન મોહનીય છે, તેનો પ્રતિપક્ષ સત્યાત્મબોધ છે; અને ચારિત્રમોહનીય રાગાદિક પરિણામરૂપ છે, તેનો પ્રતિપક્ષ વીત-

રાગભાવ છે. એટલે અંધકાર જેમ પ્રકાશ થવાથી નાશ પામે છે,-તે તેનો અચૂક ઉપાય છે-તેમ બોધ અને વીતરાગતા અનુક્રમે દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયરૂપ અંધકાર ટાળવામાં પ્રકાશસ્વરૂપ છે; માટે તે તેનો અચૂક ઉપાય છે. (૧૦૩)

ભાવાર્થ:—મોહનીયના બે પ્રકાર છેઃ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય.

દર્શનમોહને હણવા શાસ્ત્રજ્ઞાન એકલું પુરતું નથી તે બતાવવા "બોધ" શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે કે જેમણે દર્શનમોહને હણી બધી વિપરીત માન્યતાઓ ટાળી છે અને પોતે મોક્ષમાર્ગમાં જ વર્તે છે એવા સદ્‌ગુરુ મળે. તેઓ અનુભવને આધારે ઉપદેશ આપી સાચી માન્યતાઓ સમજાવે, તે સાંભળતાં, વિચારતાં, પરિણુમાવતાં જીવને પોતાની ભૂલો સમજાય અને સત્પુરુષપ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમભક્તિ જાગે ત્યારે પોતાના સ્વરૂપની ઝાંખી થાય છે. મારૂં સ્વરૂપ જ્ઞાની કહે છે તેવું જ છે એમ માન્ય થાય, તે પ્રાપ્ત કરવા જ્ઞાનીના કહેવા મુજબ રાગદ્વેષ ઓછા થાય તેમ વર્તવા માંડે ત્યારે ચારિત્રમોહ એટલે સંસારની આસક્તિ કષાયો વિગેરે મોળા પડે અને કર્મની સ્થિતિ ઘટતાં આત્મા પ્રાપ્ત કરવા પુરુષાર્થ વિશેષ વિશેષ થાય. એમ કરતાં સમકીત થવાનો વખત આવે ત્યારે લૌકિક માન્યતાઓને દૂર કરીને યથા—પ્રવૃત્તિકરણમાં આવે. પછી ભાવની અત્યંત શુદ્ધિ કરીને અપૂર્વભાવને પ્રાપ્ત થાય ત્યાં પરિણામ સમયે સમયે શુદ્ધ થતા જાય. ઘણા કર્મ ઉદયમાં આવે તેને દૂર કરે તેમાં મુંઝાઇને પાછો ફરે નહિ તે અનિવૃત્તિ—કરણ એમ (શ્રેણીમાં) ઘણાં કર્મ (ખપાવી નાંખે) હલકાં કરી નાંખે તેથી દર્શનમોહ આદિ બે ઘડી સુધી ઉપશમી જાય ત્યારે સમકીત

થાય. આવી રીતે સત્પુરુષના બોધને અનુસરીને કષાયરહિતપણે આત્માનું પરિણમન કરવું એ જ કર્મક્ષય અથવા મોક્ષ થવાનો અચૂક ઉપાય છે. એટલે કે સદ્ગુરુનો બોધ પરિણમે અને વીતરાગતા આવે તો મોક્ષ અવશ્ય થાય જ. (૧૦૩)

કર્મબંધ ક્રોધાદિથી, હણે ક્ષમાદિક તેહ,
પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ. ૧૦૪.

અર્થ:—ક્રોધાદિ ભાવથી કર્મબંધ થાય છે, અને ક્ષમાદિક ભાવથી તે હણાય છે; અર્થાત્ ક્ષમા રાખવાથી ક્રોધ રોકી શકાય છે, સરળતાથી માયા રોકી શકાય છે, સંતોષથી લોભ રોકી શકાય છે; એમ રતિ અરતિ આદિના પ્રતિપક્ષથી તે તે દોષો રોકી શકાય છે, તેજ કર્મબંધનો નિરોધ છે; અને તેજ તેની નિવૃત્તિ છે. વળી સર્વને આ વાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, અથવા સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે એવું છે. ક્રોધાદિ રોક્યાં રોકાય છે, અને જે કર્મબંધન રોકે છે, તે અકર્મદશાનો માર્ગ છે. એ માર્ગ પરલોકે નહીં, પણ અત્રે અનુભવમાં આવે છે; તો એમાં સંદેહ શો કરવો ? (૧૦૪)

ભાવાર્થ:—ચારિત્ર મોહનીય દૂર કરવા, રાગદ્વેષ અથવા ક્રોધ, માન, માયા–લોભ ન કરવા, ક્રોધને જીતવા ક્ષમા, માન ગાળવા વિનય, દીનતા, લઘુતા, માયા જવા પોતાના દોષ ખુલ્લા કરવા ને કાઢી નાખવા કપટથી ઢાંકવા નહિ, બાળક જેવી સરળતા રાખવી. લોભને જીતવા સંતોષ રાખવો. ટુંકામાં કષાય રહિત વીતરાગ ભાવમાં રહેવું તો ક્રોધાદિ ચારિત્ર મોહ નાશ પામે છે તેનો અનુભવ થોડો ઘણો દરેકને હોય છે. સાચો માર્ગ સમજાયો, સાચી પકડ

થઈ, પછી શંકાઓ કરવાની હોય નહિ. પછી તો તે પ્રમાણે વર્તવા માંડવું. (૧૦૪)

છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ,
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ. ૧૦૫.

અર્થ:—આ મારો મત છે, માટે મારે વળગીજ રહેવું, અથવા આ મારૂં દર્શન છે, માટે ગમે તેમ મારે તે સિદ્ધ કરવું એવો આગ્રહ અથવા એવા વિકલ્પને છોડીને આ જે માર્ગ કહ્યો છે, તે સાધશે તેના અલ્પ જન્મ જાણવા. અહીં 'જન્મ' શબ્દ બહુવચનમાં વાપર્યો છે, તે એટલુંજ દર્શાવવાને કે કવચિત્ તે અધૂરાં રહ્યાં તેથી અથવા જઘન્ય કે મધ્યમ પરિણામની ધારાથી આરાધન થયાં હોય તેથી સર્વે કર્મ ક્ષય થઈ ન શકવાથી બીજો જન્મ થવાનો સંભવ છે; પણ તે બહુ નહીં; બહુજ અલ્પ. "સમકિત આવ્યા પછી જો વમે નહીં, તો ઘણામાં ઘણા પંદર ભવ થાય. એમ જિને કહ્યું છે," અને "જે ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધે તેનો તે ભવે પણ મોક્ષ થાય;" અત્રે તે વાતનો વિરોધ નથી. (૧૦૫)

ભાવાર્થ:—સદ્‌ગુરુ મળતા પહેલાં પોતાની મતિ કલ્પનાએ કોઈ મત કે દર્શનનો આગ્રહ થઈ ગયો હોય કે આથીજ મોક્ષ છે, આજ ધર્મ છે, જ્ઞાની તો આમ જ વર્તે વિગેરે તો તે આગ્રહ છોડી દેવા. વળી આગ્રહને દઢ કરનારા અનેક વિકલ્પો હોય છે જેમકે આ ઘણા માને છે તેથી તે સાચું જ હોવું જોઈએ, લોકોમાં આમજ સારૂં કહેવાય બધા આગ્રહ તેમજ વિકલ્પો છોડી દેવા અને મોક્ષ મેળવવા સદ્‌ગુરુએ કહ્યું હોય તે જ પ્રમાણે વર્તવું. જેઓ

પોતાના સર્વ આગ્રહો છોડીને જ્ઞાની સદ્ગુરુના બોધ અનુસાર, સદ્ગુરુ આજ્ઞાએ વર્તશે, ઉપર કહ્યો તેવો મોક્ષમાર્ગ આરાધશે, તેઓ એ ચાર એમ અલ્પ=થોડા ભવ કરીને ભવ બંધનથી મુકત થશે. સદ્ગુરુનો બોધ માન્ય કરે અને તે જ પ્રમાણે વર્તે તો જીવ થોડા પ્રયાસે ને થોડા કાળમાં મોક્ષ પામે છે. "અનંત કાળ સુધી જીવ નિજ છંદે ચાલી પરિશ્રમ કરે તો પણ પોતે પોતાથી જ્ઞાન પામે નહીં; પરંતુ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો આરાધક અંતર્મુહૂર્તમાં પણ કેવલજ્ઞાન પામે." (પત્ર ૧૪૪) (૧૦૫)

ષટ્પદનાં ષટ્ પ્રશ્ન તેં, પૂછયાં કરી વિચાર,

તે પદની સર્વાંગતા, મોક્ષમાર્ગ નિર્ધાર. ૧૦૬.

અર્થ:—હે શિષ્ય ! તેં છ પદનાં છ પ્રશ્નો વિચાર કરીને પૂછયાં છે, અને તે પદની સર્વાંગતામાં મોક્ષ માર્ગ છે, એમ નિશ્ચય કર. અર્થાત્ એમાંનું કોઈ પણ પદ એકાંતે કે અવિચારથી ઉત્થાપતાં મોક્ષમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. (૧૦૬)

ભાવાર્થ:—શિષ્યે કહ્યું હતું કે પાંચ શંકાઓનું તો પુરેપુરૂં સમાધાન થયું પણ છઠ્ઠા મોક્ષ ઉપાયની શંકા રહી હતી તેનું સમાધાન થઈ જાય તો તો સદ્ભાગ્યનો ઉદય એટલે સમકીત થઈ જાય ! તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેં છએ પદના છ પ્રશ્નો બહુ ઉત્તમ વિચાર પૂર્વક પૂછયા છે. જગતના ઘણા વિચારકોને આત્મા સંબંધી શંકા થાય છે તે શિષ્યે પૂછેલા આ છ પદમાં સમાવેશ પામે છે. એ છ પદમાં કયાંય શંકા ન રહે એમ સર્વાંગે સદ્ગુરુએ સમાધાન કર્યું

છે તે સમજે, વિચારે અને છએ પદ સર્વાંગ માન્ય થાય તો સમકીત થાય એટલે એજ મોક્ષમાર્ગ નિર્ધાર નક્કી માન. (૧૦૬)

જાતિ-વેષનો ભેદ નહીં, કહ્યો માર્ગ જો હોય,
સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય. ૧૦૭.

અર્થઃ—જે મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો તે હોય તો ગમે તે જાતિ કે વેષથી મોક્ષ થાય; એમાં કંઈ ભેદ નથી. જે સાધે તે મુક્તિપદ પામે; અને તે મોક્ષમાં પણ બીજા કશા પ્રકારનો ઉચ્ચનીચત્વાદિ ભેદ નથી. અથવા આ વચન કહ્યાં તેમાં બીજો કંઈ ભેદ એટલે ફેર નથી. (૧૦૭)

ભાવાર્થઃ—સદ્‌ગુરુનો બોધ સાંભળવો, માન્ય થવો, છ પદમાં કહ્યા પ્રમાણે શ્રદ્ધા થવી; ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ વિગેરેથી ક્રોધાદિ કષાયોને જીતવા એ રૂપ જે મોક્ષમાર્ગ છે તે કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ કે બ્રાહ્મણ આદિ જાતિ હોય તો જ બને એવું નથી; અથવા તો અમુક વેષ પહેરવાથી જ બને એમ નથી. ગમે તે જાતિમાં કે વેષમાં પણ જે કોઈ જીવ સદ્‌ગુરુનો બોધ સમજે, તે અનુસાર આત્માની સાચી શ્રદ્ધા કરે, અને પોતાના કષાયો ઘટાડી-ક્ષય કરી વીતરાગ થાય તે અવશ્ય મુક્તિ મેળવે. એટલે કે મોક્ષમાર્ગ તો સર્વ જીવો માટે એકસરખો છે. તે આત્મામાં જ રહ્યો છે અને ગમે તે જાતિમાં કે વેષે પુરુષાર્થ કરીને પોતાના ભાવ ફેરવે તો સાધી શકાય છે. સાચો માર્ગ મળ્યો હોય, માન્ય કર્યો હોય, પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તે નહિ, સાધે નહિ, પુરુષાર્થની ક્યાશ રાખે તો

તેટલો વિલંબ થાય. આ ભવે સાચા સદ્‌ગુરુ મળ્યા છે તો જેટલી આત્માની શક્તિ હોય તેટલો કર્મ ખપાવવા માટે પુરુષાર્થ અવશ્ય કરવો જોઈએ, તો જ આત્મસિદ્ધિ કરી કહેવાય. (૧૦૭)

કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષઅભિલાષ,
ભવે ખેદ અંતરદયા, તે કહિયે જિજ્ઞાસ. ૧૦૮.

અર્થ:—ક્રોધાદિ કષાય જેના પાતળા પડયા છે, માત્ર આત્માને વિષે મોક્ષ થવા શિવાય બીજી કોઈ ઈચ્છા નથી, અને સંસારના ભોગપ્રત્યે ઉદાસીનતા વર્ત્તે છે, તેમ જ પ્રાણી પર અંતરથી દયા વર્ત્તે છે, તે જીવને મોક્ષમાર્ગનો જિજ્ઞાસુ કહીએ, અર્થાત્ તે માર્ગ પામવા યોગ્ય કહીએ. (૧૦૮)

ભાવાર્થ:—આત્મજ્ઞાનનો સાચો ઈચ્છક=જિજ્ઞાસુ ક્યારે કહેવાય કે જો કષાયો ઘટાડતો હોય તો. વળી તે જીવને સંસારમાં કિંચિત્ સાચું સુખ નથી જ એમ સમજાય તેથી સર્વ શુભાશુભ કર્મને છેદીને મોક્ષ મેળવવાની તત્પરતા હોય, સંસારાર્થે કંઈ જ કરવું નથી, માત્ર મોક્ષ અર્થે જ બધો પુરુષાર્થ કરવો છે એવી દૃઢતા પૂર્વક વર્તે, સંસારને એકાંત કલેશરૂપ માને, સંસારના ત્રિવિધ તાપથી આત્મા દુઃખી થઈ રહ્યો છે તેથી હવે તેને કર્મ બંધનથી મુકત કેમ કરવો? એવી સાચી અંતર દયા પ્રગટે. મોક્ષ માટે તત્પર થએલાને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે પણ દયા હોય છે તે પણ અંતર દયા હોય કે તેઓ સંસારનાં સુખ પામે તે કરતાં પણ તેમના આત્માનું કલ્યાણ કેમ થાય અને સંસારથી છુટી મોક્ષ કેમ પ્રાપ્ત કરે એવી પોતાની ને પરની સાચી દયા આત્માર્થી જીજ્ઞાસુને હોય છે. (૧૦૮)

તે જિજ્ઞાસુ જીવને, થાય સદ્‌ગુરુ બોધ,
તો પામે સમકીતને, વર્ત્તે અંતરશોધ. ૧૦૯

અર્થ:—તે જિજ્ઞાસુ જીવને જો સદ્‌ગુરૂનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય તો તે સમકિતને પામે અને અંતરની શોધમાં વર્ત્તે. (૧૦૯)

ભાવાર્થ:—આવો જિજ્ઞાસુ યોગ્ય જીવ હોય તેને સાચા જ્ઞાની સદ્‌ગુરુ મળે ને તેમનો બોધ પરિણમે તો તેને સાચી શ્રદ્ધારૂપ વ્યવહાર સમકીત થાય. તેથી પછી તે જીવ પોતાના દોષો શોધીને અંતર શુદ્ધ કરવામાં પ્રવર્તે. અંતરાત્મા થયો તો પછી કષાયો ઘટાડવા પુરુષાર્થ કરે. (૧૦૯)

મત દર્શન આગ્રહ તજી, વર્ત્તે સદ્‌ગુરૂલક્ષ,
લહે શુદ્ધ સમકીત તે, જેમાં ભેદ ન પક્ષ. ૧૧૦.

અર્થ:—મત અને દર્શનનો આગ્રહ છોડી દઈ જે સદ્‌ગુરૂને લક્ષે વર્ત્તે, તે શુદ્ધ સમકીતને પામે કે જેમાં ભેદ તથા પક્ષ નથી. (૧૧૦)

ભાવાર્થ:—સત્પુરુષ મળ્યા પહેલાં પોતાની માન્યતામાં કોઈ મત દર્શનના આગ્રહ થઈ ગયા હોય તે છોડી દે અને પોતાની સર્વ સમજણ સદ્‌ગુરુના બોધને લક્ષે ફેરવી નાખે. ધાર્મિક વિચારો-અરિહંત–સિદ્ધનું સ્વરૂપ વિગેરે પ્રથમ ઓઘે સમજતો હતો તે સર્વમાં સદ્‌ગુરુ મળ્યા પછી પરિવર્તન થઈ જાય. સદ્‌ગુરુના લક્ષે વર્તતાં અરિહંત, સિદ્ધના આત્માની દશા આ પ્રકારની હોય એ સમજાય. એ પ્રમાણે સદ્‌ગુરુના લક્ષે લક્ષ કરવો, તેમની આજ્ઞાને અનુસરવી

અને તેમની ભક્તિ, ગુણ સ્મરણ કરવાં તે વ્યવહાર સમકીત છે. આ વ્યવહાર સમકીત નિશ્ચય સમકીત થવાનું કારણ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ઠેઠ ૧૨ મા ગુણસ્થાનના અંત સુધી જ્ઞાની પુરુષનું અને તેમના વચનના આશયનું અવલંબન અવશ્યનું છે. જ્યારે સમકીતને આવરણ કરનારી [1]સાત પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થાય ત્યારે નિશ્ચય સમકીત થયું કહેવાય. ત્યારે આત્માનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. ત્રણે સમકીત શુદ્ધ આત્માનો જ અનુભવ કરાવે છે પરંતુ કર્મ સત્તામાં વધુ ઓછાં હોય તે અપેક્ષાએ ભેદ કહેવાય છે. ગમે તે અવસ્થામાં કે પક્ષમાં જો નિશ્ચય સમકીત થાય તો ત્યાં આત્માનો અનુભવ તો એક જ પ્રકારનો હોય છે. અનુભવમાં કોઈ ભેદ કે પક્ષ નથી.

વ્યવહાર સમકીતમાં ભેદ હોય છે કેમકે જુદા જુદા જ્ઞાનીનું અવલંબન હોય, તેમનાં વચનો પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય, તેમણે કરેલી આજ્ઞા પણ વ્યક્તિગત ભિન્ન હોય, ભકિતના ભેદ પણ જુદા જુદા હોય એમ અપેક્ષાએ ભેદ હોય છે. પરંતુ નિશ્ચય સમકીતમાં તો આત્માનો અનુભવ કરવાનો હોય છે એટલે તેમાં ભેદ પડતો નથી. શ્વેતાંબર, દિગંબર ગમે તે તીર્થમાં કે કાળમાં જો આત્માનો યથાર્થ અનુભવ થાય તો તે સરખો જ છે. તેથી નિશ્ચય સમકીતમાં ભેદ નથી. આત્માનો અનુભવ થવારૂપ જે ધર્મ છે ત્યાં કંઈ ભેદ નથી. જેમકે મૂળ મારગમાં કહ્યું છે:—"પણ જ્ઞાનાદિની જે શુદ્ધતારે, તે તો ત્રણે કાળે અભેદ." (૧૧૦)

---

૧. મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, સમકીતમોહનીય. અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ.

વર્ત્તે નિજ સ્વભાવનો, અનુભવ લક્ષ પ્રતીત,
વૃત્તિ વહે નિજભાવમાં, પરમાર્થે સમકીત. ૧૧૧.

અર્થ:—આત્મસ્વભાવનો જ્યાં અનુભવ, લક્ષ, અને પ્રતીતિ વર્ત્તે છે તથા વૃત્તિ આત્મસ્વભાવમાં વહે છે, ત્યાં પરમાર્થે સમકીત છે. (૧૧૧)

ભાવાર્થ:—અહિં મુખ્યત્વે પરમાર્થ સમકીત એટલે સાચા સમકીતની વાત છે. કેટલાક સમકીત ન થયું હોય છતાં થયું છે એમ માની લે છે એવા કહેવાતા સમકીતની વાત નથી. એકવાર સમકીત થયું પછી સાધકની ભાવના તો અનુભવમાં સ્થિર રહેવાની જ હોય પરંતુ તેને ચારિત્ર મોહનો ઉદય આવ્યા કરે છે, તેથી અનુભવમાં સ્થિર રહી શકાતું નથી. વળી દેહનાં અને સંસારનાં કાર્યોમાં પણ પ્રવર્તવું પડે છે ત્યારે હું આત્મા છું. દેહથી ભિન્ન છું. મારે મારા આત્મ સ્વરૂપમાં જ સ્થિર થવું છે એવો લક્ષ, ખેંચાણ, રુચિ રહે. અન્ય કાર્યો કરતાં લક્ષ આત્મા તરફ રાખે. આત્મા સિવાયનાં કાર્યો ન છૂટકે કરે. સમિતિ પૂર્વક વર્તે ક્વચિત અન્ય કાર્યમાં તન્મયતા થતાં આત્માનો લક્ષ સ્મૃતિ વિસરી જવાય તો પણ હું આત્મા છું એવો જે અનુભવ થયો છે તેની શ્રદ્ધા પ્રતીતિ ન જાય. ઉંઘમાં કે એવે વખતે કદાચ બુદ્ધિપૂર્વક આત્માનો લક્ષ કે વિચાર ન રહે પરંતુ એ વાતની શ્રદ્ધા ફરતી નથી. તેથી ફરી સ્મૃતિ થતાં આત્માનો લક્ષ થાય અને અવકાશ હોય તો અનુભવ કરી શકે. આવી રીતે સમકીતીને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ લક્ષ અને પ્રતીત રહે છે અને તેની વૃત્તિનો પ્રવાહ

એટલે આત્માની પરિણતિ અથવા રુચિ આત્મામાં સ્થિર થવ
વલણવાળી હોય છે. (૧૧૧)

વર્ધમાન સમકીત થઈ, ટાળે મિથ્યાભાસ,
ઉદય થાય ચારિત્રનો, વીતરાગ પદ વાસ. ૧૧

અર્થ:—તે સમકીત વધતી જતી ધારાથી હાસ્ય શોકાદિ
કંઈ આત્માને વિષે મિથ્યાભાસ ભાસ્યા છે તેને ટાળે. અને સ્વભ
સમાધિરૂપ ચારિત્રનો ઉદય થાય, જેથી સર્વ રાગદ્વેષના ક્ષયરૂપ વી
રાગપદમાં સ્થિતિ થાય. (૧૧૨)

ભાવાર્થ:—જેમ જેમ આત્માનો અનુભવ વધે તેમ તેમ ક
નિર્જરે છે અને સમ્યક્ત્વ ઉજ્જવળ થતું જાય છે. દેહ ર
આત્મા સર્વથા ભિન્ન જણાય તેથી દેહના સુખથી સુખ માનવા
મિથ્યા માન્યતાઓ હતી તે બધી ફરી જાય. સંસારનાં પાંચ ઇન્દ્રિય
સુખ અહિતકારી લાગે. આત્માનું સુખ આત્માને કર્મથી છોડાવવા
છે એમ જાણી કષાય ટાળવા પુરૂષાર્થ કરે ત્યારે પ્રત્યાખ્યાનાવર
અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય, તેથી વાસ્તવિક ર
દેશચારિત્ર કે સકલચારિત્ર આવે ત્યારે સાચો શ્રાવક કે સાચો સ
થાય. આ પ્રમાણે પ્રગટેલા ચારિત્ર ગુણને વિશેષ શુદ્ધ કરતાં કર
વીતરાગ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે. આત્માનો અનુભવ થાય પછી બ
પ્રવૃત્તિઓ ઓછી કરે અને બને તેટલો વખત આત્મામાં સ્
થવાનો પુરુષાર્થ કરે. ધ્યાનમાં ન રહેવાય ત્યારે સ્વાધ્યાયમાં ર
પાછા ધ્યાનમાં આવે. એમ આત્માની સ્થિરતા થતાં થતાં ક
ખપાવે. પછી આત્માનું બળ વધતાં એક સાથે બે ઘડી સુ

આત્મામાં સ્થિર રહી શકે અને શ્રેણી માંડે તેમાં સત્તામાં રહેલાં ઘાતિયાં કર્મ ખપી જાય. ચારિત્રમાં સ્થિરતા કરતાં કરતાં વિભાવમાંથી સ્વભાવમાં આવતાં આવતાં ફરી વિભાવમાં જવાનું ન રહે. સદાને માટે આત્મામાં સ્થિરતા થાય તે યથાખ્યાત ચારિત્ર અથવા વીતરાગ દશા છે. (૧૧૨)

કેવળ નિજસ્વભાવનું, અખંડ વર્ત્તે જ્ઞાન,
કહિયે કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. ૧૧૩.

અર્થ:—સર્વ આભાસરહિત, આત્મસ્વભાવનું જ્યાં અખંડ એટલે કયારે પણ ખંડિત ન થાય, મંદ ન થાય, નાશ પામે, એવું જ્ઞાન વર્ત્તે તેને કેવળજ્ઞાન કહીએ છીએ. જે કેવળજ્ઞાન પામ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ જીવન્મુક્તદશારૂપ નિર્વાણ, દેહ છતાંજ અત્રે અનુભવાય છે. (૧૧૩)

ભાવાર્થ:—તે વીતરાગ દશાનું ફળ કેવળજ્ઞાન છે. તેમાં આત્મ સ્વભાવનો સંપૂર્ણ અનુભવ અખંડ રહે છે. ઉપયોગ આત્મામાં સ્થિર થયો છે. પછી ચાર અઘાતિયાં કર્મ (નામ ગોત્ર વેદની આયુષ) રહ્યાં હોવાથી દેહધારીપણું છે, છતાં આત્માનું જ્ઞાનદર્શન સમકીત ને વીર્ય તો સિદ્ધ ભગવાન જેવું જ છે. તેથી તેઓ દેહધારી ભગવાન છે. (૧૧૩)

કોટિ વર્ષનું સ્વપ્ન પણ, જાગ્રત થતાં શમાય,
તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતાં દૂર થાય. ૧૧૪.

અર્થ:—કરોડો વર્ષનું સ્વપ્ન હોય તોપણ જાગૃત થતાં તરત તે

શમાય છે, તેમ અનાદિનો વિભાવ છે તે આત્મજ્ઞાન થતાં દૂર થાય છે. (૧૧૪)

ભાવાર્થઃ—અનાદિકાળથી જીવ વિભાવમાં=પરને જાણી તે રૂપ પોતાને માનવામાં વર્તે છે. હવે ઉપર મુજબ સ્વભાવમાં સ્થિરતા કરતાં કરતાં કેવલજ્ઞાન પ્રગટ કરે ત્યારે વિભાવનો સદાને માટે અંત આવે. જેમકે ઘણું લાંબું સ્વપ્ન આવ્યું હોય પરંતુ તેમાંથી જાગતાં લાંબો વખત લાગે નહિ. જરાવારમાં જાગૃત થઈ જવાય. ઘાતિયાં કર્મ આત્માની શક્તિઓને રોકી રહ્યાં હતાં, મૂર્છિત કરી રહ્યાં હતાં તેથી અજ્ઞાન નિદ્રામાં રહેલો તે વિભાવરૂપ સ્વપ્નાં જોતો હતો. તે ચારે કર્મોનો નાશ થતાં કેવળજ્ઞાન સૂર્ય પ્રગટ થયો તેથી સદાને માટે જાગૃત થયો. અજ્ઞાન અનાદિકાળનું હતું પરંતુ જ્ઞાન થતાં તે જતું રહ્યું. (૧૧૪.)

છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્ત્તા તું કર્મ.
નહિ ભોક્તા તું તેહનો, એજ ધર્મનો મર્મ. ૧૧૫.

અર્થ:—હે શિષ્ય! દેહમાં જે આત્મતા મનાઈ છે, અને તેને લીધે સ્ત્રી પુત્રાદિ સર્વમાં અહંમમત્વપણું વર્ત્તે છે, તે આત્મતા જો આત્મામાંજ મનાય, અને તે દેહાધ્યાસ એટલે દેહમાં આત્મબુદ્ધિ તથા આત્મામાં દેહબુદ્ધિ છે તે છૂટે, તો તું કર્મનો કર્ત્તા પણ નથી, અને ભોક્તા પણ નથી, અને એજ ધર્મનો મર્મ છે. (૧૧૫)

ભાવાર્થ:—બધા દુઃખનું, અજ્ઞાનનું મૂળ કારણ દેહાધ્યાસ છે તે વિષે "ભાસ્યો દેહાધ્યાસથી"...એ ગાથાઓમાં કહ્યું છે તે અહિં ફરી કહે છે. આત્માને ભૂલીને, દેહ તે હું એમ માનીને બધી પ્રવૃત્તિ કરે છે તેથી ગાઢ કર્મો બાંધે છે. હવે ભેદજ્ઞાન કરે, આત્મા ને દેહનાં

લક્ષણો જુદાં છે તેમ વિચારે જેમકે "જાણે છે તે આત્મા ને નથી જાણતો તે દેહ"—એમ લક્ષણો વિચારીને એકતા દૂર કરે. આત્માને સર્વથી જુદો જેમ છે તેમ અનુભવે તો અજ્ઞાનથી રાગદ્વેષ થાય છે તે થાય નહિ તેથી કર્મનો કર્તા થાય નહિ. કર્મ ઉદયમાં આવે તેથી આત્માને ભિન્ન માને તેથી ભોક્તા પણ થાય નહિ. એમ કર્મ ને કર્મના ફળથી ભિન્ન આત્માને માને અનુભવે તો કર્મ નિર્જરી જાય અને નવાં ન બંધાય એજ ધર્મનું રહસ્ય છે. અહિં ધર્મનો મર્મ=ગુપ્ત રહસ્ય બતાવ્યું છે તે સમજી લઈ તે મુજબ વર્તવું જોઈએ.

અત્યારે ધર્મને નામે અનેક માન્યતાઓ ક્રિયાઓ ચાલે છે તેમાં ધર્મ શું ? એ જ ભૂલાઈ જાય છે. અનાદિકાળથી જીવને દેહ તે જ હું એમ થઈ ગયું છે અને દેહને થાય તે મને થાય છે, દેહનાં સગાં તે મારાં સગાં, મન, વચન, કાયાની ક્રિયા તે હું કરૂં છું, વિષય કષાયને ભોગવું છું એમ બધી અવળી માન્યતા થવાથી આખો સંસાર ઉભો થયો છે. "શ્રી સદ્‌ગુરુએ કહ્યો છે એવા નિર્ગ્રંથ માર્ગનો મને સદાય આશ્રય રહો. હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કોઈ પણ મારાં નથી, શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છઉં."...(પત્ર ૬૨૯) એમ ભેદજ્ઞાન કરવું. મારૂં સ્વરૂપ કેવું છે ? શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ છે. તે મેં જાણ્યું નથી પરંતુ સદ્‌ગુરુએ જાણ્યું છે તેવુંજ મારૂં સ્વરૂપ છે એવી ભાવના કરતાં મિથ્યાત્વ કર્મનું બળ ઘટે છે. ત્યારે પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. "એમ આત્મ ભાવના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય" (પત્ર ૬૨૯). રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય એટલે કેવલજ્ઞાન પ્રગટે તેથી કહ્યું છે કે "આતમ ભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવલજ્ઞાન રે."

આ ગાથામાં ધર્મનું રહસ્ય બતાવ્યું છે કે ધર્મ તે શું? ધર્મનાં બધાં સાધનો દેહાધ્યાસ દૂર કરવા માટે છે. જેટલો દેહાધ્યાસ ઘટયો તેટલો ધર્મ પરિણમ્યો કહેવાય. તેમાં પ્રથમ તો અવળી માન્યતા થઈ છે તે ફેરવીને સદ્‌ગુરુએ જેવું આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે તેવું જ મારૂં સ્વરૂપ છે એમ શ્રદ્ધા થવી જોઈએ. દેહ સાથેની એકતા જેટલી ઘટે તેટલા વિષય કષાય મોળા પડે. તેથી કર્મનું કર્ત્તા ભોક્તાપણું ટળે અને અનુક્રમે સર્વ કર્મબંધથી રહિત થવાય. (૧૧૫)

એજ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષસ્વરૂપ,
અનંત દર્શન જ્ઞાન તું, અવ્યાબાધ સ્વરૂપ. ૧૧૬.

અર્થ:—એજ ધર્મથી મોક્ષ છે, અને તુંજ મોક્ષસ્વરૂપ છો; અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મપદ એજ મોક્ષ છે. તું અનંત જ્ઞાન દર્શન તથા અવ્યાબાધ સુખસ્વરૂપ છો. (૧૧૬)

ભાવાર્થ:—જીવને અનાદિકાળનો દેહાધ્યાસ થઈ ગયો છે તેને દૂર કરવો, આત્માને દેહથી ભિન્ન પોતાના સ્વરૂપે ઓળખવો એજ કહેવા માટે આત્મસિદ્ધિનું પ્રયોજન છે. વિભાવમાં પરિણમે છે તેને બદલે સ્વભાવમાં પરિણમવું એ ધર્મ છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાથી કર્મની નિર્જરા થઈ મુકત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં આવે, પરને પોતે માનવાનું મુકી દે એજ ધર્મ છે; અને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું એજ મોક્ષ છે. મોક્ષ કંઈ બહારથી લાવવાનો નથી. આત્માનું પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ એજ મોક્ષ છે. અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અવ્યાબાધ સુખ એ દરેક આત્માના પોતાના ગુણ છે પરંતુ વિપરીત માન્યતાને લીધે તથા કષાય પરિણતિથી

તે માનવામાં આવતું નથી. વળી કર્મના આવરણને લઈને તેનો અનુભવ થતો નથી પરંતુ સદ્‌ગુરુ જ્ઞાનીએ જેમ છે તેમ જાણ્યું છે અને અનુભવ કરીને કહ્યું છે તે દૃઢ રીતે માનવું જોઇએ. તેઓ કહે છે કે આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ સિદ્ધમાં છે તેવું અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાનવાળું અને સર્વ પ્રકારની બાધા પીડાથી રહિત છે, તો તેમ માની લેવું. (૧૧૬)

શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ,
બીજું કહિયે કેટલું? કર વિચાર તો પામ. ૧૧૭.

અર્થ:—તું દેહાદિક સર્વ પદાર્થથી જૂદો છે. કોઈમાં આત્મદ્રવ્ય ભળતું નથી, કોઈ તેમાં ભળતું નથી, દ્રવ્યે દ્રવ્ય પરમાર્થથી સદાય ભિન્ન છે; માટે તું શુદ્ધ છો, બોધસ્વરૂપ છો, ચૈતન્યપ્રદેશાત્મક છો, સ્વયંજ્યોતિ છો એટલે કોઈ પણ તને પ્રકાશતું નથી, સ્વભાવેજ તું પ્રકાશસ્વરૂપ છો, અને અવ્યાબાધ સુખનું ધામ છો. બીજું કેટલું કહીએ? અથવા ઘણું શું કહેવું? ટુંકામાં એટલુંજ કહીએ છીએ, જો વિચાર કર તો તે પદને પામીશ. (૧૧૭)

ભાવાર્થ:—વળી તે સ્વરૂપ કેવું છે? શુદ્ધ=કષાય રાગદ્વેષ રૂપ કર્મમલથી રહિત અત્યંત નિર્મળ પવિત્ર છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ સર્વને જાણવા સમર્થ છે, જડના સંબંધથી રહિત કેવળ ચૈતન્યની મૂર્તિ છે. અનેક યોનિમાં સંતાકુકડી રમતાં એક દેહમાંથી નીકળી બીજા દેહમાં ગયો પરંતુ કોઈ દેહમાં એકાકાર થયો નથી. તેના અસંખ્યાત પ્રદેશમાંથી એક પ્રદેશ પણ છુટો પડતો નથી, તેથી

ટંકોત્કીર્ણ ચૈતન્યઘન છે. તેની જ્ઞાનજ્યોતિ કોઈ પ્રગટાવે ત્યારે પ્રગટે તેવી નથી પરંતુ તે સ્વયંપ્રગટ જ છે. અનાદિ અનંત અખંડપણે પોતે પ્રકાશે છે. જ્ઞાનવડે અન્ય પદાર્થો જાણે છે તેવી રીતે પોતાના સ્વરૂપને પણ જાણી શકે છે. સુખ એ આત્માનો સ્વભાવ જ છે. જે સુખ જ્ઞાની અનુભવે છે તે કોઈ બાહ્ય નિમિત્તને આધીન નથી. આત્મા પોતેજ સુખરૂપ છે. સુખનું ધામ છે. આત્મા સિવાય બીજે ક્યાંય સુખ રહેતું નથી. તે સ્વાધીન સુખ છે તેનો કોઈ કાળે અંત થતો નથી. પોતાથી જ પોતે સુખી સંતોષી રહી શકે છે, તેથી મોક્ષમાં કોઈ બાહ્ય પદાર્થનો સંબંધ નહિ છતાં તે સંપૂર્ણ સુખી છે. આવું આત્માનું અદ્‌ભુત સ્વરૂપ છે. આત્માની વિભૂતિઓ અનંત છે તેનું વર્ણન કર્યે પાર આવે નહિ, પરંતુ અત્યારે અજ્ઞાનને લઇને દેહાદિમાં અહંભાવ થઈ ગયો છે તે તેનાં લક્ષણો વિચારી ભેદજ્ઞાન કરે, તો આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અનુભવમાં આવે, તે સ્વરૂપનો વિચાર, તેનીજ ઇચ્છા, ભાવના, રુચિ કરે તો તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય.

સદ્‌ગુરુએ જે કહેવાનું હતું તે બધું કહી દીધું. હવે એ વિચારવું, પોતાની સમજણ ફેરવવી, શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી એ શિષ્યનું કામ છે તેથી કહ્યું કે "કર વિચાર તો પામ." સમાધિશતકમાં કહ્યું છેઃ—

शृण्वन्नप्यन्यतः कामं वदन्नपि कलेवरात् ।
नात्मानं भावयेद् भिन्नं यावत् तावन्न मोक्षभाक् ॥

આત્મા દેહથી ભિન્ન છે એ વિષે સદ્‌ગુરુ પાસેથી સારી રીતે સાંભળ્યું હોય, બીજાને કહી પણ બતાવતો હોય, છતાં જ્યાં સુધી

દેહથી આત્મા ભિન્ન છે તેની ભાવના કરે નહિ ત્યાં સુધી શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ એટલે સમકીત થાય નહિ અને મોક્ષને યોગ્ય તે જીવ થાય નહિ. જેવી રીતે પોતાના શુદ્ધાત્માની ભાવના કરવાની છે તેવી રીતે બધા દેહધારી આત્માઓ દેખાય છે તેમનું સ્વરૂપ પણ નિશ્ચયથી સિદ્ધ સમાન છે એમ સમજવું જોઈએ. વરસાદનું પાણી નિર્મળ હોય છે; કુવા, ખાબોચિયા, ખાઈનું પાણી વિશેષ વિશેષ મલીન હોય છે. પરંતુ તે સર્વમાં પાણી તો તેજ છે. મેલના ભળવાથી ભેદ દેખાય છે. ખાઈનું મેલું પાણી પણ જો ઉકાળીને તેની વરાળ ઠારવામાં આવે તો નિર્મળ પાણી પ્રાપ્ત થાય. તેમ સંસારના જીવો કર્મ સહિત હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન દેખાવ આપે છે, છતાં જો કર્મ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ન આપીએ તો દરેક જીવમાં સિદ્ધની શક્તિઓ અવ્યક્તપણે રહી છે. એમ પોતાનું તથા પરનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિચારી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા પુરુષાર્થ કરે તો રાગદ્વેષ અજ્ઞાન જાય અને કર્મનો ક્ષય થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય. (૧૧૭)

નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો, આવી અત્ર સમાય,
ધરી મૌનતા એમ કહી, સહજ સમાધિમાંય ૧૧૮.

અર્થ:—સર્વે જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય અત્રે આવીને શમાય છે; એમ કહીને સદ્ગુરૂ મૌનતા ધરીને સહજસમાધિમાં સ્થિત થયા, અર્થાત્ વાણીયોગની અપ્રવૃત્તિ કરી. (૧૧૮)

ભાવાર્થ:—અનંત જ્ઞાનીપુરુષો થઈ ગયા. તેમણે પોતે શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા જે ઉપદેશ કર્યો છે તે જ અહિં કહ્યો છે. બધા શાસ્ત્રોનો સાર

આ ગાથાઓમાં શમાવી દીધો છે. ઉપદેશ કરતી વખતે સદ્ગુરુને પરમાં વચન યોગમાં વર્તન કરવું પડયું તેથી હવે મૌન થઇને તેઓ પોતાને આવરણ દૂર થયાં હોવાથી જે સહેજે આત્માનો અનુભવ વર્તે છે તેમાં લીન થયા. (૧૧૮)

સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આવ્યું અપૂર્વ ભાન,
નિજપદ નિજમાંહી લહ્યું, દૂર થયું અજ્ઞાન. ૧૧૯.

અર્થ:—શિષ્યને સદ્ગુરૂના ઉપદેશથી અપૂર્વ એટલે પૂર્વે કોઈ દિવસ નહીં આવેલું એવું ભાન આવ્યું અને તેને પોતાનું સ્વરૂપ પોતાને વિષે યથાતથ્ય ભાસ્યું, અને દેહાત્મબુદ્ધિરૂપ અજ્ઞાન દૂર થયું. (૧૧૯)

ભાવાર્થ:—સદ્ગુરુએ અપૂર્વ ઉપકાર કરી આત્માર્થે ઉપદેશ આપ્યો તે સમજવાથી શિષ્યને આત્માનું ભાન થયું, બોધ બીજની પ્રાપ્તિ થઈ, તેથી શિષ્ય ગુરુનો ઉપકાર માને છે. વળી ગુરુનો પ્રભાવ જોતાં શિષ્યને ગુરુ પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે. જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનદાતા ગુરુ પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિ પ્રગટે છે. અંતરાત્મા થયા પછી જીવ પરમાત્માની ભક્તિ આરાધના કરવામાં તન્મય થાય છે.

પ્રથમ તો સદ્ગુરુએ જે ૭ પદનો ઉપદેશ કર્યો તેનું રહસ્ય પોતાને સમજાયું છે તે ઉલ્લાસ પૂર્વક ગુરુપ્રત્યે કહી બતાવે છે કે જેથી તેમાં કંઈ ભૂલ હોય તો ગુરુ બતાવે.

" આત્મા છે " એ પદ વિષે શિષ્ય કહે છે કે સદ્ગુરુના

ઉપદેશથી મને આત્માનું અપૂર્વ ભાન થયું છે. સમકીત=આત્માનો અનુભવ થયો છે. પ્રથમ તો આત્મા નથી, દેહ તેજ આત્મા એમ માનતો હતો તેને બદલે જેવું સદ્‌ગુરુએ કહ્યું તેમ જ નિજપદ નિજમાંહી લહ્યું એટલે આત્માને જ આત્મા માન્યો. દેહ ઈન્દ્રિયો પ્રાણ વિગેરેને આત્મા માનતો હતો તે અજ્ઞાન દૂર થયું છે. મને દેહાધ્યાસ છૂટી ગયો છે એમ શિષ્ય કહે છે. (૧૧૯)

ભાસ્યું નિજસ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ,
અજર, અમર, અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરૂપ. ૧૨૦.

અર્થ:—પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, અજર, અમર, અવિનાશી અને દેહથી સ્પષ્ટ જૂદું ભાસ્યું. (૧૨૦)

ભાવાર્થ:—બીજા નિત્ય પદની પ્રતીતિ કહે છે કે તે અપૂર્વ ભાન થવાથી પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચેતનારૂપ જણાયું છે. વૃદ્ધાવસ્થા મરણ અને નાશ એ દેહના ધર્મ છે અને આત્મા અજર અમર અવિનાશી ચૈતન્ય સ્વરૂપ નિત્ય પદાર્થ છે એવી શ્રદ્ધા થઈ છે. દેહ ને આત્માના ધર્મ ભિન્ન સમજાયા તેથી જેમ નારિયેળમાં ગોળો જૂદો ખખડે તેમ દેહથી આત્મા પર છે, તદ્દન ભિન્ન છે એમ અનુભવ થયો છે. (૧૨૦)

કર્ત્તા, ભોક્તા કર્મનો, વિભાવ વર્ત્તે જ્યાંય,
વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં, થયો અકર્ત્તા ત્યાંય. ૧૨૧.

અર્થ:—જ્યાં વિભાવ એટલે મિથ્યાત્વ વર્ત્તે છે, ત્યાં મુખ્ય નયથી કર્મનું કર્ત્તાપણું અને ભોકતાપણું છે. આત્મસ્વભાવમાં વૃત્તિ વહી તેથી અકર્ત્તા થયો. (૧૨૧)

ભાવાર્થ:—હવે કર્ત્તા ભોક્તા પદ વિષે કહે છે કે જ્યારે આત્મા વિભાવમાં પરિણમે છે ત્યારે કર્મનો કર્ત્તા અને ભોક્તા થાય છે. "ચેતન જો નિજભાનમાં કર્ત્તા આપ સ્વભાવ," તેને અનુસરીને કહે છે કે જો પોતાના સ્વરૂપમાં વૃત્તિ પરિણમે તો કર્મનો કર્ત્તા કે ભોક્તા થાય નહિ. (૧૨૧)

અથવા નિજપરિણામ જે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ,

કર્ત્તા ભોક્તા તેહનો, નિર્વિકલ્પ સ્વરુપ. ૧૨૨.

અર્થ:—અથવા આત્મપરિણામ જે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તેનો નિર્વિકલ્પસ્વરૂપે કર્ત્તા ભોક્તા થયો. (૧૨૨)

ભાવાર્થ:—કર્મનો કર્ત્તાભોક્તા થતો નથી ત્યારે આત્મામાં તો પરિણમે છે તેથી સ્વભાવનો કર્ત્તા કહેવાય છે અને આત્માના સુખનોજ ભોક્તા પણ કહેવાય છે. સિદ્ધભગવાન પોતાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ કર્ત્તા કહેવાય છે અને કર્મ વિગેરે પરની અપેક્ષાએ અકર્ત્તા છે. આત્મજ્ઞાન થતાં વૃત્તિ આત્મામાં સ્થિર થવાથી એ સિદ્ધદશાનો અનુભવ અંશે થયો. આત્માના અનુભવમાં "મારે કરવું છે," "મેં કર્યું," "મેં ભોગવ્યું" એવા વિકલ્પો થતા નથી. સહેજે આત્મામાં પરિણમન થાય છે. આત્મા શુદ્ધ થયો પછી તેના પરિણામ પણ શુદ્ધ ચેતનારૂપ થાય છે. તે શુદ્ધ ચેતનાનો કર્તા અને ભોક્તા કહેવાય છે. પોતાના શુદ્ધ ચેતનને ભોગવે છે ત્યાં "હું કરૂં છું," "હું ભોગવું છું." એવા વિકલ્પ નથી. સહેજે પરિણમન થયા કરે છે. મોક્ષમાં પણ કાળદ્રવ્યને આધારે આત્મા આત્મામાં સમયે સમયે પરિણમે છે તે પરિણમન નિર્વિકલ્પપણે થાય છે. બીજાં

દ્રવ્યો પોતપોતામાં પરિણમે છે તેમ શુદ્ધચેતના શુદ્ધચેતનારૂપે પરિણમે છે ત્યારે નિર્વિકલ્પ દશા હોય છે. (૧૨૨)

મોક્ષ કહ્યો નિજશુદ્ધતા, તે પામે તે પંથ,
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રંથ. ૧૨૩.

અર્થ:—આત્માનું શુદ્ધપદ છે તે મોક્ષ છે, અને જેથી તે પમાય તે તેનો માર્ગ છે; શ્રી સદ્‌ગુરૂએ કૃપા કરીને નિર્ગ્રંથનો સર્વ માર્ગ સમજાવ્યો. (૧૨૩)

ભાવાર્થ:—મોક્ષ અને મોક્ષનો ઉપાય સમજાયો તે વિષે ટુંકામાં કહે છે:-આત્મા કર્મથી મલીન દેખાય છે તે મલીનતા દૂર થાય તે જ મોક્ષ છે. આત્માની શુદ્ધતા જે રીતે થાય તે મોક્ષનો ઉપાય અથવા મોક્ષમાર્ગ છે. આત્માના જ્ઞાનદર્શનચારિત્રની નિર્મળતા થાય તે જ મોક્ષમાર્ગ ભગવાને કહ્યો છે. તે મોક્ષમાર્ગ આપે સમજાવ્યો છે. નિર્ગ્રંથ માર્ગ=નિર્ગ્રંથ ભગવાને કહેલો માર્ગ, શુદ્ધાત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ અથવા મોક્ષમાર્ગ જેમ છે તેમ સદ્‌ગુરુએ સમજાવ્યો. સદ્‌ગુરુનો ઉપકાર માનતાં શિષ્યે છએ પદનો સાર કહી બતાવ્યો. (૧૨૩)

અહો! અહો! શ્રીસદ્‌ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર,
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર. ૧૨૪.

અર્થ:—અહો! અહો! કરૂણાના અપાર સમુદ્રસ્વરૂપ આત્મલક્ષ્મીએ યુક્ત સદ્‌ગુરૂ, આપ પ્રભુએ આ પામર જીવ પર આશ્ચર્યકારક એવો ઉપકાર કર્યો. (૧૨૪)

ભાવાર્થ:—હવે આત્માનું પરમ હિત કરનાર સદ્‌ગુરુ પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિ દર્શાવે છે:—

સદ્‌ગુરુનાં વચનો સાંભળતાં આત્માની નિર્મળતા થઈ સમકીતનો અપૂર્વ લાભ થયો તે સદ્‌ગુરુનું સ્વરૂપ કેવું અદ્‌ભુત હશે એ વિચારતાં શિષ્યને અહો! અહો! એવા ઉદ્‌ગારો નીકળ્યા છે. જેમ કોઈ સરોવર પરથી ઠંડો પવન આવીને સ્પર્શે છે તેથી અનુપમ શાંતિ થાય છે તે પરથી સરોવર કેવું ઉત્તમ હશે તેનો ખ્યાલ કરાય છે, તેવી રીતે શિષ્યને સદ્‌ગુરુના વચનથી અપૂર્વ શાંતિ આવી આત્મા જાગૃત થયો તે પરથી સદ્‌ગુરુની દશા કેવી શાંત, ગંભીર, જ્ઞાનયુક્ત હશે તે વિચારે છે. તે દશા શબ્દમાં વર્ણવી ન શકાય તેવી અદ્‌ભુત હોવાથી અહો! અહો! એમ આશ્ચર્ય ને પૂજ્યભાવના ઉદ્‌ગારો વ્યક્ત કર્યા છે. વળી સદ્‌ગુરુએ કરેલો ઉપકાર પણ આશ્ચર્યકારી છે.

જગતના લોકો કંઈ ને કંઈ સ્વાર્થથી લેવડદેવડ કરે છે પરંતુ સત્પુરુષ તો સંપૂર્ણ સ્વરૂપને પામ્યા છે અને આત્મસુખને પામ્યા છે તેથી તેમને જગતમાં કંઈ સ્વાર્થ નથી. માત્ર કોઈ જીવ આત્મસ્વરૂપ પામો એજ હેતુથી તેમણે ઉપદેશ આપ્યો છે. વળી, તેમણે આખા જગતના શિષ્ય થવાની ભાવના કરી છે તેથી માનરહિત છે. માનપૂજાર્થે બોલતા નથી. કરુણાસાગર છે. જ્ઞાની પુરુષનું જીવન બે અર્થે છે: ૧. પ્રારબ્ધ ભોગવવા. ૨. જગતના કલ્યાણને અર્થે. તેથી સાક્ષાત્ કરુણાની મૂર્તિ છે. તેમનો થોડો પરિચય થયો હોય તો તેમનું આ કરુણાસ્વરૂપ લક્ષમાં આવે કે સર્વ જીવ પ્રત્યે કેવી અગાધ કરુણા હોય છે. સદ્‌ગુરુનું અદ્‌ભુતસ્વરૂપ, કરુણા, ઉદારતા વિચારી પોતા તરફ જોતાં લાગે છે કે હું કેવો પામર છું! સદ્‌ગુરુ

કરુણાથી મને બોધ આપે છે પરંતુ હું તો અત્યંત પામર છું. યોગ્યતા રહિત સામાન્ય મનુષ્ય છું છતાં બોધદાન કરી મને આત્મજ્ઞાન પમાડી ઉચ્ચ દશાએ આણ્યો તેથી આપે મારા પર ન મપાય એવો ઉપકાર કર્યો છે. તે ઉપકારનું મહત્ત્વ માપવા કે સમજવા જેટલી પણ મારી શકિત નથી. સદ્દગુરુનું એક વચન પણ જો યથાર્થ રીતે ગ્રહણ થાય તો ઠેઠ મોક્ષે લઈ જાય. તેથી સદ્દગુરુની કરુણા અને ઉપકાર અનંત છે. સત્પુરૂષે આપણા પર કરેલો ઉપકાર વિચારવામાં પણ ઘણો લાભ છે. "તેની નિષ્કારણ કરુણાને નિત્ય પ્રત્યે નિરંતર સ્તવવામાં પણ આત્મસ્વભાવ પ્રગટે છે." તેથી સદ્દગુરુનું સ્વરૂપ પણ અદ્દભુત અને તેમણે કરેલો ઉપકાર પણ અદ્દભુત છે.

સંસારમાં કોઈ ધંધે લગાડી આપે તો તેનો ઉપકાર જીંદગી સુધી યાદ કરે છે કે મને આણે આજીવિકાનું સાધન કરી આપ્યું. તો અનંત કાળથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો આવ્યો છે તે ભ્રમણ કરતો અટકાવ્યો, સદ્દગુરૂના યોગથી દિશા ફરી ગઈ, કર્મબંધ કરતો હતો તેથી અટકયો, બહિર્મુખ હતો તેથી ફરીને અંતર્મુખ થયો, તે ઉપકાર, બુદ્ધિથી માપી ન શકાય તેવો છે. આ કયારે મનાય ? પોતાની પામરતાનું ભાન થાય ત્યારે તે પુરુષનો ઉપકાર સમજાય.

વીસ દોહામાં પણ "હું પામર શું કરી શકુ ?" એ વિચારતાં પછી "અચિંત્ય તુજ મહાત્મ્યનો–" એ ખ્યાલ આવે છે. પ્રભુતા પામવાનો માર્ગ લઘુતા છે. વાસણ ઉણુ હોય એટલું પાણી ભરાય. પ્રભુશ્રીજી કહેતા કે અમે બધા મુમુક્ષુની છેડે જઇને બેઠા છીએ. અમારૂં લઘુ નામ સારૂં છે. તેથી અમે ગમે તેમ બોલીએ તો પણ

કંઈ નહિ. માન જાય તો વિનય આવે. વિનય ગુણ આવે તો બધું પ્રાપ્ત થાય છે. માનથી ફુલી ગયો છે. હું જ મોટો ને બાકી બધા નાના એમ માને છે. વિનય આવે તો બીજાના ગુણો દેખાય. મોટામાં મોટો દોષ માન. હું જાણું છું, હું ડાહ્યો છું એમ માને તેથી અટકી પડે છે. હું ડાહ્યો છું એમ કરી કોઈ મોક્ષે ગયા નથી. જે લઘુ એટલે નાનો થાય તેજ મોક્ષની બારીમાં પેસી શકે. પોતાની પામરતા સમજે તો સદ્‌ગુરુના ગુણોનું મહાત્મ્ય સમજાય અને તેમના પ્રત્યે ઉલ્લાસભાવ ભક્તિ પ્રગટે ત્યારે જ્ઞાન થાય. (૧૨૪)

શું પ્રભુચરણ કને ધરું? આત્માથી સૌ હીન,
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વર્તું ચરણાધીન. ૧૨૫.

અર્થ:—હું પ્રભુના ચરણ આગળ શું ધરૂં? (સદ્‌ગુરૂ તો પરમ નિષ્કામ છે; એક નિષ્કામ કરૂણાથી માત્ર ઉપદેશના દાતા છે, પણ શિષ્યધર્મે શિષ્યે આ વચન કહ્યું છે.) જે જે જગત્માં પદાર્થ છે, તે સૌ આત્માની અપેક્ષાએ નિર્મૂલ્ય જેવા છે; તે આત્મા જ જેણે આપ્યો તેના ચરણ સમીપે હું બીજું શું ધરૂં? એક પ્રભુના ચરણને આધીન વર્તું, એટલું માત્ર ઉપચારથી કરવાને હું સમર્થ છું. (૧૨૫)

ભાવાર્થ:—દુનિયામાં કોઈ આપણા પર ઉપકાર કરે તો સામો તેવો ઉપકાર કરીને બદલો વાળવામાં આવે છે. કોઈ આપણને માન આપે કે હાથ જોડે તો આપણે પણ માન આપીએ છીએ અથવા હાથ જોડીએ છીએ, એમ પ્રત્યુપકાર કરાય છે. તેથી શિષ્ય વિચારે છે કે સદ્‌ગુરુ પ્રભુએ મારા પર મહાન ઉપકાર કર્યો છે

તેમને હું બદલામાં શું આપું? અથવા સદ્દગુરુએ જ્ઞાનદાન આપી કૃતાર્થ કર્યો તો તેમની આગળ હું શી ભેટ ધરૂં? પરંતુ આત્મા જાણ્યો, પછી જગતની બધી વસ્તુઓ તુચ્છ લાગે. બધી વસ્તુ પર વૈરાગ્ય આવ્યો.

એક આત્મભાવે જ દર્શન કરવાં અને આત્માની શુદ્ધિ કરવી એજ સદ્દગુરુને પ્રસન્ન કરવાનો ઉપાય છે. તેથી શિષ્ય વિચારે છે કે જગતના બધા પદાર્થો જોતાં આત્માથી ચઢીઆતું કંઈ નથી. તે આત્મા તો પ્રભુએ જ મને પ્રાપ્ત કરાવ્યો. હું આત્મા છું એવું ભાન કરાવ્યું તેથી આત્મા આપ્યો. તેના સમાન બદલામાં આપી શકાય એવો કોઈ પદાર્થ વિશ્વમાં નથી. તેથી શું આપું? કંઈ આપી શકાય એમ નથી અને તેઓ કોઈ બાહ્ય વસ્તુ ઇચ્છિતા નથી. ત્યારે શું કરવું? એક ઉપાય છે કે તેઓને પ્રસન્ન કરવા તેમની આજ્ઞામાં વર્તવું. ચરણાધીન=૧. તેમણે કર્યું તેવું આચરણ કરવું આત્મ ચારિત્રમાં વર્તવું એમ કોઇ અર્થ કરે છે. ૨. સદ્દગુરુની આજ્ઞાએ વર્તવું એ અર્થ અહિં બંધ બેસે છે. જીવોનું કલ્યાણ સદ્દગુરૂની આજ્ઞાએ વર્તવાથી જ થાય છે. "આણાએ ધમ્મો આણાએ તવો."

આજ્ઞાનું મહાત્મ્ય સમજાય તો વિચારે કે મારાથી પોતાની મેળે સંસારનો પાર પમાય એમ નથી. આજ્ઞા ઉપાસીશ ત્યારે જ મારૂં કલ્યાણ થશે. પોતાની મેળે ગમે તેટલું કરૂં, ભલે આખું જગત વખાણતું હોય પણ તેથી કલ્યાણ નથી. જ્યારે બધેથી વૃત્તિ ઉઠાડી એક આજ્ઞાએ વર્તાશે ત્યારે જ કલ્યાણ થશે. લોક સંજ્ઞાએ તો મેરુપર્વત જેટલા ઓઘામુહપત્તિ કર્યા પણ શા કામનું? હવે સદ્દગુરુની આજ્ઞાએ સમકીત સહિત થાય તેની ગણત્રી છે. સ્વછંદે કે અજ્ઞાની

ગુરુની આજ્ઞાએ કરેલું મોક્ષમાર્ગમાં કામ લાગતું નથી. જ્ઞાનીની આજ્ઞામાં વર્તવું એજ કલ્યાણ છે. પ્રભુના ચરણ પાસે શું ધરૂં? બધું શોધતાં જડી આવ્યું કે "વર્તું ચરણાધીન." (૧૨૫)

આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુઆધીન,
દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન. ૧૨૬.

અર્થ:—આ દેહ આદિ, શબ્દથી જે કંઈ મારૂં ગણાય છે, તે આજથી કરીને સદ્‌ગુરૂ પ્રભુને આધીન વર્તો, હું તેહ પ્રભુનો દાસ છું, દાસ છું, દીન દાસ છું. (૧૨૬)

ભાવાર્થ:—ક્યારથી અને કેવી રીતે ચરણાધીન વર્તવું? તો કે આજથી શરૂ કરીને હંમેશને માટે. સમજ્યા ત્યાંથી સવાર. મન વચન કાયા, ઈન્દ્રિયો ધન વિગેરે જે કંઈ મારૂં મનાય છે તે સર્વ સદ્‌ગુરુને આધીન એટલે સદ્‌ગુરુને અર્પણ કર્યાં તેથી હવે સર્વથા તેમની આજ્ઞા ઈચ્છા વિચારી દાસભાવે વર્તવું. વળી સદ્‌ગુરુ પ્રત્યે અત્યંત દીનભાવે કહે છે કે આપના તો અનેક દાસ હશે તે બધાથી હું નીચો દીન છું. દાસના દાસનો દાસ છું. માને ભૂંડું કર્યું છે, નમ્રતા દીનતા આવે તો કલ્યાણ છે. શિષ્યનું મન નમ્ર બન્યું છે તેથી આવા શબ્દો નીકળ્યા છે. નરમ વસ્તુ હોય ત્યાં મેળ મળે, કઠણ વસ્તુ બની ત્યાં તડ પડે. હું જ્ઞાની છું. મને જ્ઞાન થયું છે. એમ વિચારે ત્યાં અભિમાન આવે. પરંતુ હું કંઈ જાણતો નથી, જ્ઞાની જાણે છે. તેમણે કહ્યું તે મારે કરવું છે, હું તેમનો દાસ છું એમ વિચારે ત્યારે જ આત્મગુણ પ્રગટે છે. અહંકાર છે તે આત્માને કચડી નાખનારો છે. સદ્‌ગુરુના બોધથી આટલી સમજણ

પડી અપૂર્વ ભાન આવ્યું તેથી હવે સદ્‌ગુરુની ભક્તિ એજ પોતાનું કર્ત્તવ્ય છે એ શિષ્યને સમજાયું છે. યથાર્થ ભક્તિ થવા વિનય નમ્રતા ગુણ પ્રગટવો જોઈએ. મન વચન કાયા સદ્‌ગુરુ આજ્ઞાએ પ્રવર્તાવવાં. એટલે કે તેમને રુચે તેવા ભાવ કરવા. તેમની આજ્ઞા વિચારી વચન બોલવાં અને આજ્ઞાએ કાયાને પણ પ્રવર્તાવવી.

નોકર હોય તેને શેઠ કહે તેમજ કરવું પડે. દાસની ફરજ તો નોકરથી પણ વધારે છે. નોકર તો પગાર મળે ત્યાં સુધી આજ્ઞામાં રહે. દાસ તો જીવન પર્યંત આજ્ઞામાં વર્તે. સદ્‌ગુરુને નાના મોટાનો ભેદ નથી. જે તેમને આધીન થયો તેને તેઓ જરૂર તારે છે. જેમકે એન્જીનને ભારખાનું જોડો કે સલુન જોડો બન્નેને સરખી રીતે ખેંચી જાય છે, તેવી રીતે સત્પુરુષને સર્વ જીવ પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ હોય છે. તેમને આધીન વર્તે તો જરૂર તારે. પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ છે તે સદ્‌ગુરુએ જેમ છે તેમ જાણ્યું છે. માટે તે પ્રાપ્ત કરવા સદ્‌ગુરુને આધીન વર્તવું.

"ચિત્ત પ્રસન્નેરે પૂજન ફલ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ,
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણારે, આનંદ ઘનપદ રેહ."

મન ભગવાનના ચરણમાં લીન રહ્યું તો બધું અર્પણ થયું અને એ જ અખંડ ભક્તિ છે. (૧૨૬)

ષટ્ સ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન બતાવ્યો આપ,
મ્યાનથકી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ. ૧૨૭.

અર્થ:—છએ સ્થાનક સમજાવીને હે સદ્‌ગુરૂ દેવ ! આપે દેહાદિથી

આત્માને, જેમ મ્યાનથી તરવાર જૂદી કાઢીને બતાવીએ તેમ, સ્પષ્ટ જૂદો બતાવ્યો; આપે મપાઈ શકે નહીં એવો ઉપકાર કર્યો. (૧૨૭)

ભાવાર્થઃ—આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે, આત્મા કર્મનો કર્ત્તા છે, આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે, મોક્ષ છે અને મોક્ષનો ઉપાય છે એ ૭ સ્થાનક સમજાવીને શિષ્યની બધી શંકાઓ દૂર કરી અને આત્મા જેમ છે તેમ સ્પષ્ટ દેહાદિથી ભિન્ન બતાવ્યો. મ્યાનમાંથી તરવાર બહાર કાઢીને બતાવે તેમ દેહથી ભિન્ન આત્માનો અનુભવ કરાવ્યો. સંસારમાં બધે સ્વાર્થની વાત છે. ખરી આત્મહિતની વાત મળવી બહુ દુર્લભ છે. સદ્‌ગુરુએ નિસ્પૃહભાવે આત્મા જેમ છે તેમ કહી બતાવ્યો અને જન્મ જરા મરણનાં દુઃખોનો નાશ કરનારો આત્મામાં સ્થિર થવાનો માર્ગ પણ કહી બતાવ્યો, એ રીતે આત્માનો નિશ્ચય કરાવ્યો એ તેમનો કેટલો મહાન ઉપકાર છે? આત્માનો અનુભવ થતાં દેહ ને આત્મા જુદાં જણાય. જેમ મ્યાનથી તરવાર ભિન્ન છે તેમ હું આત્મા છું એમ જણાતાં દેહ ભિન્ન લાગે. સદ્‌ગુરુએ ૭ સ્થાનક સમજાવીને દેહથી ભિન્ન આત્માનો અનુભવ કરાવ્યો એ તેમનો ઉપકાર માપી ન શકાય તેવો મહાન છે. (૧૨૭)

ઉપસંહાર.

દર્શન ષટે શમાય છે, આ ષટ્ સ્થાનક માંહિ,
વિચારતાં વિસ્તારથી, સંશય રહે ન કાંઈ. ૧૨૮.

અર્થઃ—છએ દર્શન આ ૭ સ્થાનકમાં શમાય છે. વિશેષ કરીને વિચારવાથી કાંઈ પણ પ્રકારનો સંશય રહે નહીં. (૧૨૮)

ભાવાર્થઃ—જગતમાં જે મુખ્ય ૭ દર્શન કહેવાય છે તે આ

૭ સ્થાનકમાં આવી જાય છે. બીજા દર્શનકાર એકાન્ત પક્ષ પકડી જ્યાં અટકી પડયા છે ત્યાં શિષ્યને શંકા કરાવી તેમાં થતી ભૂલ બતાવી આગળ વધાર્યો છે. અને અપેક્ષાએ સમજે તો તે દર્શનો ખરાં છે એમ પણ નિર્દેશ કર્યો છે. છએ પદની શંકા અને તેના સમાધાન વિસ્તારથી વિચારવાની જરૂર છે જેથી ૭ દર્શન અપેક્ષાએ જેમ છે તેમ સમજાય અને ૭ પદમાં કયાંય શંકા ન રહે. ૭ પદની નિઃશંકતા થાય તે જ સમકીત છે. વસ્તુનું સત્ય સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજવું અને શ્રદ્ધવું તે જ સમકીત છે વિચાર કરે તો નિઃશંકપણે સમજાય. (૧૨૮)

આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્‌ગુરૂ વૈદ્ય સુજાણ,
ગુરૂઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. ૧૨૯.

અર્થ:—આત્માને પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નહીં એવો બીજો કોઈ રોગ નથી. સદ્‌ગુરૂ જેવા તેના કોઈ સાચા અથવા નિપુણ વૈદ્ય નથી, સદ્‌ગુરૂ આજ્ઞાએ ચાલવા સમાન બીજું કોઈ પથ્ય નથી, અને વિચાર તથા નિદિધ્યાસન જેવું કોઈ તેનું ઔષધ નથી. (૧૨૯)

ભાવાર્થ:—આત્મભ્રાંતિ=ચિત્ત આત્મામાં ન રહી શકે, બીજે ભટકે. ભ્રાંતિ એટલે વિક્ષેપ. ચંચળતા, અસ્થિરતા. " अविक्षिप्तं मनस्तत्त्वं विक्षिप्तं भ्रांतिरात्मनः । " (સમાધિશતક) જ્યાં વિક્ષેપ એટલે રાગદ્વેષને અજ્ઞાનથી થતા ચળવિચળ પરિણામ છે ત્યાં આત્મામાં ભ્રાંતિ છે. રાગદ્વેષ તે ચારિત્રમોહ અને અજ્ઞાન એટલે મિથ્યાત્વ સહિત જ્ઞાન તે દર્શનમોહ એ બેના ઉદયથી મનમાં વિક્ષેપ થાય છે. તેથી પરને પોતાપણે માને છે તે આત્મભ્રાંતિ છે. એના જેવો

રોગ બીજો કોઈ નથી. એજ બધા દુઃખનું મૂળ છે. કારણ કે અનાદિકાળથી આત્માની ભ્રાંતિ હોવાથી જ સંસારમાં જન્મ મરણ કરવાં પડે છે.

આ રોગ એવો છે કે તેની ખબર પડતી નથી. માત્ર સત્સંગમાં ખબર પડે. એ રોગ કેવા વૈદ મટાડે? સદ્ગુરુ ખરા સુજ્ઞણુ=અનુભવી વૈદ છે. તેઓ આત્માને આ ભ્રાંતિરૂપ રોગ પારખે છે. તેઓ બતાવે તે ઉપાયો કરવાથી આત્માનો અનાદિ કાળનો રોગ મટે છે. જેમ રોગની દવા કરતા હોઈએ ત્યારે ચરી પાળવી પડે છે, નહિ તો દવા અવળી પરિણમે છે અને નુકસાન કરે છે, તેવી રીતે સદ્ગુરુનો બોધ સાંભળ્યો હોય તે વિચારવો એ રૂપ દવા છે. પરંતુ તે ગુણ કયારે કરે કે જો સાથે સદ્ગુરુની આજ્ઞાએ વર્તે તો. વિચારણા એ આત્મરોગની દવા છે અને આજ્ઞાએ વર્તવું એ પથ્ય=ચરી છે. વિચારણા તો બધા કરે છે પરંતુ સદ્ગુરુના બોધને અનુસરીને વિચારે તો આત્માની દવા થાય તેમાં સાથે ચરી પાળે એટલે આજ્ઞાએ બધું વર્તન કરે તો રોગ મટે. વિચાર અને આજ્ઞા બન્ને હોય તોજ આત્મહિત થાય. વિચાર એ જ્ઞાન છે અને આજ્ઞાએ વર્તવું એ ક્રિયા છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને મળે ત્યારે કાર્ય થાય.

સમકીત થવામાં અને સમકીત થયા પછી પણ આ બન્ને જરૂરનાં છે. જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને હોય તો જ સમકીત થાય. સુવિચારણા છે તે જ ધર્મધ્યાન છે. સ્વાધ્યાય વિચાર હોય ત્યાં ધર્મધ્યાન થાય છે. આત્મભ્રાંતિ અથવા અજ્ઞાન એ જ મોટું દુઃખ છે. તેથી કહ્યું છે કે "મુમુક્ષુ જીવને એટલે વિચારવાન જીવને અજ્ઞાન સિવાય

બીજો કોઈ ભય હોય નહિ." (પત્ર ૩૪૯). અજ્ઞાન જાય તો નિઃશંક અને નિર્ભય થવાય. બીજા કોઈ રોગથી ડરવા જેવું નથી કારણ કે તેથી બહુ તો દેહ પડે. પરંતુ આ તો આત્માનો રોગ છે, તે તો અનંત કાળ સુધી દુઃખી કરે. સમકીત-આત્મજ્ઞાન વગર દાન, શીલ ગમે તે ધર્મ સાધન કરે તે સર્વ વૃથા જાય છે, આવો જે આત્મભ્રાંતિરૂપ રોગ તે જ્ઞાની ગુરુની આજ્ઞાએ વર્તે તો મટે છે. પરંતુ ઘરની, કુટુંબની ચિંતા-ધ્યાન કરે તો રોગ વધે. કોઈને જીવલેણ રોગ થયો હોય ને સાચો વૈદ મળે તે બતાવે કે હિમાલય પર જઇને રહે તો મટશે. તે માને તો ઘર ધંધો બધું છોડીને ત્યાં જઈને રહે છે. અથવા હવાફેર કરવા જાય છે. તે શરીરની ચિંતા જરૂરની લાગી છે તો કરે છે. પરંતુ આત્માની ચિંતા લાગી નથી. આત્માની ચિંતા લાગી હોય તો જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ ધર્મધ્યાન કરે. એમ જ્યારે દેહની ચિંતા છોડીને આત્માની ચિંતા થાય ત્યારે જાણવું કે આત્મા જાગ્યો છે. (૧૨૯)

જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરૂષાર્થ,
ભવસ્થિતિ આદી નામ લઈ, છેદો નહિ આત્માર્થ. ૧૩૦.

અર્થ:—જો પરમાર્થને ઇચ્છતા હો તો સાચો પુરૂષાર્થ કરો, અને ભવસ્થિતિ આદિનું નામ લઈને આત્માર્થને છેદો નહીં. (૧૩૦)

ભાવાર્થ:—સદ્દગુરુ મળ્યા, આજ્ઞા મળી છતાં કાર્ય કેમ નથી થતું? પુરુષાર્થ નથી થતો. પરમાર્થ એટલે પરમ પદાર્થ અથવા શુદ્ધાત્મા. તેને પામવાની ઇચ્છા હોય તો સત્‌પુરુષાર્થ કરો. "જો મોક્ષને ઇચ્છે છે તો સંકલ્પ વિકલ્પ રાગદ્વેષને મૂક" (પત્ર ૪૦.)

એ જ સત્પુરુષાર્થ છે. જો ખરેખર મોક્ષ જોઈતોજ હોય તો આ પુરુષાર્થ કર એમાં કંઈ તને હાનિ થવાની છે? વિચારે તો જણાય કે એ જ કરવા જેવું છે. આ પુરુષાર્થ થતો નથી. કારણ કે ખરી ઇચ્છા નથી થઈ. આ જ કરવું છે એમ નક્કી થાય તો કામ કરવા તૈયાર થાય. ઇચ્છા બળવાન હોય તો ઉપાય જરૂર કરે. સાચી ઇચ્છા હોય તો એનોજ વિચાર આવે. એમાંજ તલ્લીનતા રહે, એનીજ ચિંતા હોય. જગતમાં ઘણાને મોક્ષની ઇચ્છા હોય છે અને તે માટે ધર્મ કરે છે એમ માને છે પરંતુ તેમને ખરો મોક્ષ સમજાયો હોતો નથી. મોક્ષની સાચી ઇચ્છા થવા જ્ઞાનીના સમાગમની જરૂર છે. જ્ઞાની ન મળે ત્યાં સુધી સંસારનાં સુખ મળે એવી મોક્ષની કલ્પના હોય છે. ડોશીમા રોજ મોક્ષ માગતાં હતાં પરંતુ પાડી મરી ગઈ ત્યારે કોઈ કહે કે મોક્ષ માગતાં હતાં તે ભગવાને મોક્ષ આપવાની શરૂઆત કરી છે તો ડોસીમા કહે મારે એવો મોક્ષ નથી જોઈતો. સત્પુરુષનો યોગ થાય ત્યારે જ મોક્ષની સાચી જિજ્ઞાસા જાગે. મોક્ષ એટલે આત્માની શુદ્ધતા, કર્મના ત્રાસથી છૂટવું તે સમજાય અને ત્યારપછી મોક્ષ મેળવવાની સાચી ઇચ્છા પ્રગટે. જ્ઞાનીએ કહી છે એવી વસ્તુરૂપ પરમાર્થની ઇચ્છા હોય તો ખરી દાઝ રાખીને પુરુષાર્થ કરે. તે બીજાને બતાવવા નહિ પરંતુ પોતાને માટે.

નિશ્ચય થયો ત્યાં અર્ધું કામ થઈ ગયું. સમકીત એ નિશ્ચય છે. સમકીત થયું પછી કર્મ ખપાવવાનાં બાકી રહ્યાં. તે ખપાવવા હવે મંડી પડે. સમકીત થયા પછી જે પુરુષાર્થ થાય છે તે મોક્ષમાર્ગમાં જીવને આગળ વધારે છે. થોડું આયુષ્ય છે તેમાં ઘણું

કામ કરવાનું છે માટે પ્રમાદ થાય એવા વિચાર ન કરવા કે તેવી વાત ન સાંભળવી. લાગ આવ્યો છે. આ ભવમાં કામ થાય એવું છે. વિઘ્ન આવે તેમાં ખળી જવું નહિ. મંડી પડવું. ચારે બાજુ દવ લાગ્યો છે માટે ઉભે માર્ગે દોડવા જેવું છે. પ્રથમ સમકીત કરી લેવું જરૂરનું છે.

કેટલાક માને છે કે ભવસ્થિતિ પાકશે, કર્મ માર્ગ આપશે ત્યારે એની મેળે સમકીત થશે. અત્યારે પુરુષાર્થ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. પરંતુ એ રીતે પુરુષાર્થ વગર કોઈ કાળે કર્મ ખપે નહિ. સમકીત વગર ભવસ્થિતિ પાકે નહિ એટલે કે સંસાર મર્યાદાવાળો થાય નહિ. પુરુષાર્થ કરી કર્મ ખપાવે ત્યારે સમકીત થાય અને સમકીત થાય તો જ હવે અમુક ભવ બાકી રહ્યા એમ કહેવાય.

જ્ઞાની તો કહે છે કે પ્રારબ્ધ નથી એમ ગણીને પુરુષાર્થ જ કરવો. તેમાં પ્રારબ્ધ નડે તો ખેદ કરવો નહિ. બાંધેલાં કર્મ તો બધાને ઉદય આવવાનાં જ પરંતુ તે ભોગવતાં નવાં કર્મ ન બંધાય એ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે. પહેલો પુરુષાર્થ તો રુચિ ફેરવવાનો કરવાનો છે. પ્રથમ સમકીત પ્રગટે તો રુચિ પલટાય. જન્મ મરણ નથી કરવાં એમ થાય. સમકીત નથી ત્યાં બધો પુરુષાર્થ હસ્તિસ્નાન જેવો નિષ્ફળ થાય છે. સંસારમાંથી રુચિ ઉઠી નથી ત્યાં રાગદ્વેષ કરવાથી સંસારમાં ભમવું પડશે તેનો ત્રાસ નથી.

સમકીતીને રાગ, દ્વેષ, ઈચ્છા થાય ત્યારે ત્રાસ છૂટે. ખરો પુરુષાર્થ ઈચ્છાને રોકવી તે છે. એ જ તપ છે. દેહને અનુકૂળ પ્રતિકૂળ

હોય તે વિચારે છે. આત્માનું હિત વિચારતો નથી. આત્માર્થ વિચારીને વર્તવું જોઈએ.

જો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઈચ્છતા હો તો સવળો પુરુષાર્થ કરો. સમકીત થયા પછી અંતરાત્મા શો પુરુષાર્થ કરે છે ? કષાય નિવારવાનો. કષાય છે તે જ દુશ્મન છે. અનંતાનુબંધી જાતના હોય તો કર્મની સ્થિતિ લાંબી બંધાય. સંજવલન જાતના હોય તો થોડી સ્થિતિ બાંધે. સમકીતી તે બધાને ઓળખે છે. ઈચ્છા થાય છે તે લોભ કષાયનો પ્રકાર છે. ઈચ્છા, તૃષ્ણા, વાસના, લોભ એ બધા સંસારનાં કારણ છે. મોક્ષની ઈચ્છા કહી તે વાસ્તવિક ઈચ્છા નથી. તેને સંવેગ, અભિલાષા, ભાવના કહેવા યોગ્ય છે.

આત્માર્થ શું ? "કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ, ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ." આ બધો આત્માર્થ અથવા આત્મા અર્થે કરવાનો પુરુષાર્થ છે. તેને છેદવા યોગ્ય નથી. મનુષ્યભવ પામીને આત્માર્થ ચૂકી જવા યોગ્ય નથી. (૧૩૦)

નિશ્ચયવાણી સાંભળી, સાધન તજવાં નોય,
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય. ૧૩૧.

અર્થ: – આત્મા અબંધ છે, અસંગ છે, સિદ્ધ છે, એવી નિશ્ચયમુખ્ય વાણી સાંભળીને સાધન તજવાં યોગ્ય નથી. પણ તથારૂપ નિશ્ચય લક્ષમાં રાખી સાધન કરીને તે નિશ્ચયસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું. (૧૩૧)

ભાવાર્થ:—શુષ્કજ્ઞાનીના વિચારો આરંભમાં કહ્યા છે. આત્મા જાણ્યો પછી કંઈ કરવાનું નથી એમ કહે. કર્મ ઉદય આવે તે ભોગવી

લઈએ છીએ. આત્મા તો અસંગ છે. તેને બંધાયલો કહેવો એ ભૂલ છે. આત્મા દેહથી સર્વથા ભિન્ન છે. સિદ્ધ સમાન છે. માટે કંઈ કરવાની જરૂર નથી એમ માને. નિશ્ચયનયથી કર્મ રહિત દશાનું વર્ણન સાચી ભાવના જગાડવા કર્યું હોય છે, તે સાંભળીને સાધન છોડી દેવા યોગ્ય નથી. સાધન કર્યા વગર શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત ન થાય. પરંતુ તેને બદલે કહે કે આત્માને શું લાગે છે? સારા ખોટા ભાવ આત્માને શું કરે? જેમ આકાશ નિર્લેપ છે તેમ આત્મા નિર્લેપ છે. તેને કર્મ લાગતાં નથી. એમ વિચારી ધર્મનાં સાધન છોડી દે એટલુંજ નહિ પરંતુ ખોટાં કાર્ય કરી પાપ બાંધે.

જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને હોય તો મોક્ષ છે. સાધન કરતી વખતે આત્માર્થ ન ભૂલવો. માન પૂજાર્થે તપ કરતાં ઉભો ને ઉભો સુકાઈ જાય તો પણ કામ ન આવે. એનાં એ જ સાધન આત્માર્થ લક્ષમાં રાખીને કરે તો મોક્ષનાં કારણ થાય. યમનિયમમાં સાધન જણાવ્યાં છે તે લક્ષ વગર કર્યાં તેથી નિષ્ફળ ગયાં. સદ્‌ગુરુને આશ્રયે એજ સાધન કરે તો લક્ષપૂર્વક થાય.

"જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તહાં સમજવું તેહ,
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ."

આત્મા જાણ્યો છે એવા સદ્‌ગુરુ જ આત્માર્થ કરાવી શકે. સદ્‌ગુરુ મળે તો જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં ત્યાં તે રીતે સમજાય અને વર્તાય. માટે સદ્‌ગુરુની જરૂર છે. આજ્ઞાએ વર્તવાથી આત્માર્થ થાય. પોતાની મેળે તો ભૂલ થવાનો ભય છે. હોય મોહ અને માને કે હું નિરંતર આત્મામાં જ રહું છું. પરંતુ બેઘડી આત્મામાં રહે તેને તો કેવળજ્ઞાન

પ્રગટે. એ બનવું કેટલું વિકટ છે તેની ખબર નથી. કર્મનો ઉદય નિરંતર છે તે સમજાતું નથી.

વળી નિશ્ચયને પણ છોડી દેવાનો નથી. નિશ્ચયને લક્ષમાં રાખીને સાધન કરવાં. ઉપયોગ વગરની એકલી ક્રિયા કર્મબંધનું કારણ છે. (૧૩૧)

નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ,
એકાંતે વ્યવહાર નહિ, બન્ને સાથ રહેલ. ૧૩૨.

અર્થ:—અત્રે એકાંતે નિશ્ચયનય કહ્યો નથી અથવા એકાંતે વ્યવહારનય કહ્યો નથી; બેય જ્યાં જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સાથે રહ્યાં છે. (૧૩૨)

ભાવાર્થ:—"એજ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષ સ્વરૂપ"... વિગેરે નિશ્ચય નયથી કહ્યું હતું તે એકાન્તે સમજવાનું નથી. છૂટે દેહાધ્યાસ તો...એમાં "તો" મૂક્યો છે તે વ્યવહારની અપેક્ષા સૂચવે છે. આત્મા કર્ત્તા છે, ભોક્તા છે એમ કહ્યું તે વ્યવહાર નયથી કહ્યું છે તે પણ એકાન્તે કહ્યું નથી, નિશ્ચયના લક્ષપૂર્વક કહ્યું છે. સ્યાદ્વાદ પદ્ધતિ અનુસાર નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્નેને સાથે રાખીને આત્મસિદ્ધિમાં ઉપદેશ કર્યો છે. નિશ્ચય નયની વાત કહેતી વખતે વ્યવહાર ગૌણપણે લક્ષમાં હોય અને વ્યવહારનયની વાત કરતી વખતે નિશ્ચય ગૌણપણે લક્ષમાં હોય એમ સ્યાદ્વાદથી કહ્યું છે. જ્યાં જેમ ઘટે તેમ કહ્યું છે તેથી વાંચનારે પણ તે સમ્યક્ પ્રકારે સમજીને લક્ષમાં લેવું. (૧૩૨)

ગચ્છમતની જે કલ્પના, તે નહિ સદ્વ્યવહાર.
ભાન નહીં નિજરૂપનું, તે નિશ્ચય નહિ સાર. ૧૩૩.

અર્થ:—ગચ્છ મતની કલ્પના છે તે સદ્વ્યવહાર નથી, પણ આત્માર્થીના લક્ષણમાં કહી તે દશા, અને મોક્ષોપાયમાં જિજ્ઞાસુનાં લક્ષણ આદિ કહ્યાં તે સદ્વ્યવહાર છે: જે અત્રે તો સંક્ષેપમાં કહેલ છે પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નથી, અર્થાત્ જેમ દેહ અનુભવમાં આવે છે, તેવો આત્માનો અનુભવ થયો નથી, દેહાધ્યાસ વર્ત્તે છે, અને જે વૈરાગ્યાદિ સાધન પામ્યા વિના નિશ્ચય પોકાર્યા કરે છે, તે નિશ્ચય સારભૂત નથી. (૧૩૩)

ભાવાર્થ:—ધર્મમાં ગચ્છ ને મતના અનેક ભેદો છે. મુહપત્તિ, વેષ, ઉપકરણ કે બાહ્યક્રિયાને આધારે ભેદ પડયા છે તે ગચ્છ ભેદ કહેવાય છે તેમાં ખળી રહેવા જેવું નથી. જ્યાં સિદ્ધાંતમાં ભેદ પડયા ત્યાં જુદા જુદા મત, દર્શનો ઉભાં થયાં છે તેમાં પણ કંઈ કલ્પનાનુસાર પકડી બેસવા જેવું નથી. આ ગાથામાં અગાધ અર્થ સમાયો છે. આત્મસિદ્ધિની એક એક ગાથા બહુ ગહન છે—લબ્ધિવાકય જેવી છે. મોટા ગચ્છમતના સ્થાપનારા મહાપુરુષો હતા તેઓ કયાં અટકયા છે, તેમની કયાં ભૂલ થઈ છે તે તો કોઈ જ્ઞાની જ બતાવી શકે. જિજ્ઞાસુએ તો ગચ્છમતમાં ક્યાંય જોવા જેવું નથી.

કેટલાક નિશ્ચયનય વાદી સ્વસ્વરૂપના કે તેના માર્ગના લક્ષ વગર બધી ક્રિયાને ઉત્થાપે છે. પરિણામે જીવોનું શું થશે તેનો વિચાર

કરતા નથી. જ્ઞાનીને તો અનંતી દયા છે. તેમને તો આત્મામાં દૃષ્ટિ કરાવવી છે, તેથી નિશ્ચયનો લક્ષ રાખીને ક્રિયા કરવી એમ સમજાવે. એમ મર્મ બતાવીને પછી જે તે ઇચ્છે તો સત્ક્રિયા પણ બતાવે.

ધર્મને નામે જે અહંભાવ મમત્વભાવ થઈ જાય છે તે ગચ્છમતની કલ્પના આત્માનું હિત કરતી નથી તેથી તે સદ્વ્યવહાર નથી. મુહપત્તિ વિગેરેના આગ્રહ, ચોથ પાંચમના ઝઘડા વિગેરે કલ્પનાઓ ધર્મ નથી. કૃપાળુદેવે તો એટલે સુધી ચેતાવ્યા છે કે કોઈ ગચ્છમતનું પુસ્તક હાથમાં ન લેવું, નહિ તો જીવને આગ્રહ જેમ તેમ છૂટયા છે તે પાછા વળગી જાય. અનાદિકાળથી જીવને ગચ્છમતનો અભ્યાસ છે તે વિચારીને છોડી દેવો.

વ્યવહાર ધર્મમાં ત્યાગ વૈરાગ્ય બને તેટલો વધારવો અને સિદ્ધાંત વાત તો કોઈ જ્ઞાની પાસેથી જાણવી. જેને આત્માની ઓળખાણ હોય તે જ નિશ્ચયની વાત કરી શકે. પોતાની મેળે સિદ્ધાંત વાત ન સમજાય. જેને તેનો અનુભવ હોય તેના કહેવાથી સમજાય છે. પછી પોતાને અનુભવ થતાં યથાર્થ સમજાય છે, ત્યાંસુધી ભાવના એ જ રાખવી કે મારે આત્મ સ્વરૂપ જાણવું છે. જ્ઞાનીને યોગે દૃષ્ટિ નિર્મળ થતી જાય તેમ તેમ સમજાય છે. (૧૩૩)

આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્ત્તમાનમાં હોય,
થાશે કાળ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહિ કોય. ૧૩૪.

અર્થ:—ભૂતકાળમાં જે જ્ઞાનીપુરૂષો થઈ ગયા છે, વર્ત્તમાનકાળમાં જે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં થશે, તેને કોઈને માર્ગનો ભેદ નથી, અર્થાત્ પરમાર્થે તે સૌનો એક માર્ગ છે; અને તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વ્યવહાર પણ તેજ પરમાર્થસાધકરૂપે દેશ કાળાદિને લીધે ભેદ કહ્યો હોય છતાં એક ફળ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેમાં પણ પરમાર્થે ભેદ નથી. (૧૩૪)

ભાવાર્થ:—વર્તમાનમાં ગચ્છમતના ભેદ પડી ગયા છે, નિશ્ચય કે વ્યવહારને માનનારના ભેદ પડી ગયા છે તો આપણે શું કરવું? કોણ નિવેડો લાવી શકે? તે આ ગાથામાં કહે છે. જ્ઞાની જ સત્ય બતાવવા સમર્થ છે. એવા જ્ઞાની પૂર્વે થઈ ગયા છે, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યમાં થશે, તેઓ જ બધો નિવેડો લાવી શકે. તેથી સૌથી પ્રથમ જ્ઞાનીને શોધવા. ત્રણે કાળમાં જ્ઞાનીએ અનુભવેલું આત્માનું સ્વરૂપ તો સરખું જ છે. આત્માની ઓળખાણ કરવાનો જે માર્ગ છે, તે માર્ગમાં ભેદ નથી. યોગદષ્ટિમાં કહ્યું છેઃ-

ચિન્હ યોગનાંરે જે પર ગ્રંથમાં, યોગાચારય દિઠ્ઠ;
પંચમ દષ્ટિ થકી તે જોડીએ, એહવા તેહ ગરિઠ્ઠ.

એમ બીજા મતના યોગિને પણ આત્મજ્ઞાન થતાં પાંચમી દષ્ટિમાં સમકીતીની સમાન ગણ્યા છે. એ રીતે બધા જ્ઞાનીનો એક જ માર્ગ છે. (૧૩૪)

સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય,
સદ્‌ગુરૂ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાંય. ૧૩૫.

અર્થ:—સર્વ જીવને વિષે સિદ્ધ સમાન સત્તા છે, પણ તે તો જે સમજે તેને પ્રગટ થાય. તે પ્રગટ થવામાં સદ્‌ગુરૂની આજ્ઞાથી પ્રવર્ત્તવું, તથા સદ્‌ગુરૂએ ઉપદેશેલી એવી જિનદશાનો વિચાર કરવો, તે બેય નિમિત્ત કારણ છે. (૧૩૫)

ભાવાર્થ:—નિશ્ચયનયથી વિચારતાં પ્રત્યેક જીવ સિદ્ધ જેવો છે. તેનામાં એ શક્તિ રહેલી છે. પણ તે પ્રગટ શાથી થાય? તે કહે છે કે સદ્‌ગુરુની આજ્ઞા આરાધતાં અને જેઓ તે દશાને પામ્યા છે એવા જિનેશ્વરોનું સ્વરૂપ વિચારતાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન પ્રગટે છે. જિનેશ્વરનું દર્શન કરતાં વિચારે કે તેઓ કેવી રીતે પૂર્ણ વીતરાગ થયા? ૪થા ગુણસ્થાનથી ૧૨મા સુધી ક્રમે ક્રમે વીતરાગતા વધીને પૂર્ણ થાય છે. એમ ભગવાનનું સ્વરૂપ વિચારતાં પોતે પણ તે દશામાં પ્રયત્ન કરી શકે. જિનની દશા વિચારતાં પોતે શું કરવું તેનો લક્ષ બંધાય.

પાંચ સમિતિના પત્રમાં કૃપાળુદેવે બધી આવશ્યક ક્રિયા જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ કરવી તે સમજાવ્યું છે. એમ આજ્ઞાએ વર્તે તે સદ્‌ગુરુ આજ્ઞા છે; અને જિનેશ્વરનું સ્મરણ કરી એમની માફક સ્થિર થાય, જિનદશા વિચારી આત્મામાં સ્થિર રહે તે ત્રણ ગુપ્તિ છે. "ચૈતન્ય જિન પ્રતિમા થા" એમ કહ્યું છે. એમ સદ્‌ગુરુ આજ્ઞા અને જિનદશાના અવલંબનથી અથવા પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ દ્વારા આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાય છે.

નિશ્ચયનય કહે છે કે સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ. નિશ્ચયનય શુદ્ધ દ્રવ્યનેજ લક્ષમાં લે છે. વ્યવહારનય તો કર્મને પણ ગણત્રીમાં લે

છે તેથી કહે છે કે જે સમજે તે થાય. સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં વર્તે અને જિનદશાનું લક્ષ રાખે તો આત્માને સમ્યક્ત્વ થાય અથવા સમજે અને પછી ક્રમે ક્રમે સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત થાય. (૧૩૫)

ઉપાદાનનું નામ લઈ, એ જે તજે નિમિત્ત,
પામે નહિ સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત. ૧૩૬.

અર્થ:—સદ્ગુરૂઆજ્ઞા આદિ તે આત્મસાધનનાં નિમિત્ત કારણ છે, અને આત્માનાં જ્ઞાન દર્શનાદિ ઉપાદાન કારણ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; તેથી ઉપાદાનનું નામ લઈ જે કોઈ તે નિમિત્તને તજશે તે સિદ્ધપણાને નહીં પામે અને ભ્રાંતિમાં વર્ત્યા કરશે; કેમકે સાચા નિમિત્તના નિષેધાર્થે તે ઉપાદાનની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રમાં કહી નથી; પણ ઉપાદાન અજાગ્રત રાખવાથી તારૂં સાચા નિમિત્ત મળ્યા છતાં કામ નહિ થાય. માટે સાચા નિમિત્ત મળ્યે તે નિમિત્તને અવલંબીને ઉપાદાન સન્મુખ કરવું, અને પુરૂષાર્થરહિત ન થવું; એવો શાસ્ત્રકારે કહેલી તે વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ છે. (૧૩૬)

ભાવાર્થ:—ઉપાદાન=આત્મા તે તો હું પોતે જ છું. વળી હું અસંગ છું. મારે ગુરુની કંઈ જરૂર નથી. પોતાની મેળે આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકીશ એમ માને. વળી કેવળજ્ઞાન પણ આત્મામાં છે તેમાંથી બધું પ્રગટ થશે, એમ માનીને સદ્ગુરુનું અવલંબન છોડી દે, આજ્ઞાએ વર્તે નહિ તો તેને આત્માનું ભાન થાય નહિ. સમકીત ન થાય તેથી ભ્રાંતિ એટલે મિથ્યાત્વમાં જ વર્તે. પુસ્તકો વાંચીને આત્મા આત્મા કરે પણ સદ્ગુરુ–આજ્ઞા મળી ન હોય તેથી ભાન

તો સંસારમાં જ કોઇને કોઇ રીતે ખળી રહે. આત્મામાં રુચિ ન થાય. તેવા લોકો પાછા બીજાને ઉપદેશ આપે કે નિમિત્ત નિમિત્ત શું કરો છો ? બહુ વરસ ભક્તિ કરી હવે પોતાની મેળે મંડી પડો ! એમ કહીને જ્ઞાનીનું અવલંબન છોડાવે. નિશ્ચયનયની વાતો કરવાથી આત્મા પમાય એમ માને. પરંતુ જેમ બીજ વગર ઝાડ ઉગે નહિ તેમ સદ્ગુરુ આજ્ઞા આરાધ્યા વગર આત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટ ન થાય. માટીમાંથી ઘડો થા થા-એમ કહેવાથી ઘડો ન થાય પરંતુ કુંભાર બધી સામગ્રી મેળવીને બનાવે તો ઘડો થાય. તેમ ઉપાદાન એટલે આત્મા આત્મા કહેતાં શીખ્યો પણ નિમિત્ત જોડયાં નહિ. સિદ્ધાંતિક જ્ઞાન થવા પ્રથમ ઉપદેશ બોધની જરૂર છે તે લીધો નહિ. એમ નિમિત્તને છોડી દે તો મોક્ષના અધિકારી ન થવાય, સિદ્ધત્વને ન પામે અને સમ્યક્ત્વ પણ ન થાય તેથી ભ્રાંતિમાંજ પોતે વર્તતો હોય એવા જીવને પોતાને હાનિ થાય અને તેનો સંગ કરે તેને પણ નુકશાન થાય. મતાર્થિ લક્ષણમાં કહ્યું છે તેમઃ—

જ્ઞાનદશા પામ્યો નહિ, સાધન દશા ન કાંઈ;
પામે તેનો સંગ જે, તે બુડે ભવમાંહિ. ૩૦.

આત્મસિદ્ધિમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભૂલ થવાનાં સ્થાનો બતાવી ચેતાવ્યા છે. પોતાને જ્ઞાની મનાવે પછી કોઇને પૂછતાં પણ શરમ આવે. તેથી ભૂલ નીકળે જ નહિ. આમ ઉંધે રસ્તે ચડી ગયા પછી સીધે રસ્તે આવવું બહુ વિકટ છે. (૧૩૬)

મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર છુટ્યો ન મોહ,
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનિનો દ્રોહ. ૧૩૭.

અર્થ:—મુખથી નિશ્ચયમુખ્ય વચનો કહે છે; પણ અંતરથી પોતાનેજ મોહ છૂટયો નથી; એવા પામર પ્રાણી માત્ર જ્ઞાની કહેવરાવવાની કામનાએ સાચા જ્ઞાની પુરુષનો દ્રોહ કરે છે. (૧૩૭)

ભાવાર્થ:—મોઢે આત્માની વાતો બોલે. ચોકખું સોનું હોય તેને કાટ લાગે ? એમ બોલે. પરંતુ અંદરથી કષાયને જીત્યા નથી. મનમાં તો મોહની જ વાતો રમતી હોય. સંસારની મીઠાશ ગઈ ન હોય તે અંદર મેલો છે, મોહયુક્ત વર્તે છે. બહાર તો મોટો જ્ઞાની છું એમ મનાવે અને અંતરમાં માયા અને પાપયુક્ત હોય તેને પામર કહ્યો. તેને જ્ઞાની પ્રત્યે દ્રોહ હોય. પોતાને જ્ઞાનની વાતો મોઢે બોલવી ઘણી ગમે, તે જ્ઞાનીની સમીપમાં છૂટથી ન બોલી શકે તેથી વિચારે કે જ્ઞાની ન આવે તો સારૂં. જ્ઞાની બોલે તે પણ તેને સાંભળવું ન ગમે. પોતાને જ બોલતાં આવડે છે તે બધા સાંભળે એમ ઇચ્છે. કોઈ જ્ઞાની હોય તો વિચારે કે આ છે ત્યાં સુધી મારો ભાવ કોઈ નથી પૂછતું માટે એ જાય કે મરી જાય તો સારૂં ! જેમકે કુલવાળક મુનિએ ગુરુ પ્રત્યે વિચાર્યું હતું અને પત્થર ગબડાવ્યો હતો. તેમ જ્ઞાની પ્રત્યે દ્રોહ થાય એટલે તેમની ઈર્ષા આવે, તેમનું ભૂંડું ઇચ્છે કે નિંદા કરે. જ્ઞાનીને તો તેના પ્રત્યે દયા જ હોય. ભગવાન મહાવીરને સંગમને ઉપસર્ગ કરતો જોઇને આંખમાં આંસું આવ્યાં કે જેને નિમિત્તે તરાય તેને નિમિત્તે આ જીવ કર્મ બાંધે છે ! એમ જ્ઞાનીને સર્વ જીવ પ્રત્યે કરુણા હોય છે. ટુંકામાં જેને જ્ઞાનની વાતો માત્ર મોઢે બોલવી ગમે છે અને તે પ્રમાણે આચરણ કરતો નથી, પોતાના અહંભાવ મમત્વભાવરૂપ મોહને પોષે છે અને નિમિત્તને છોડી દેવાનો ઉપદેશ કરે છે, તે જીવ વ્યવહારનો લોપ કરે છે. (૧૩૭)

દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુઘટવિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય. ૧૩૮.

અર્થ:—દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય એ ગુણો મુમુક્ષુના ઘટમાં સદાય સુજાગ્ય એટલે જાગ્રત હોય, અર્થાત્ એ ગુણોવિના તો મુમુક્ષુપણું પણ ન હોય. (૧૩૮)

ભાવાર્થ:—અંતરમાં મોહને રાખીને મોઢે જ્ઞાનની વાતો કરે તે મુમુક્ષુ નથી એમ કહ્યું ત્યારે ખરેખરો મુમુક્ષુ કેવો હોય ? તે હવે કહે છે. જેને આત્માની ઝાંખી થઈ અને મોક્ષે જવાની ભાવના જાગી હોય તેનામાં નીચેના ગુણો અવશ્ય વિકાસ પામે—

૧. દયા—આત્મા છું એમ જાણ્યું પછી આત્માને કેમ બચાવવો તેનો વિચાર હોય. અનંતકાળથી જન્મમરણ કરી આત્માને દુઃખ દીધું છે. હવે તેની દયા ખાય કે જન્મમરણ કેમ ટળે ? અન્ય જીવોને પણ જન્મમરણ ટળે એમાં જ તેમનું હિત છે એમ સમજે. પોતાને જે છૂટવાનાં સાધનો સત્સંગ વિગેરે હિતકર લાગ્યાં છે તે બીજાને પણ રુચે એવી ભાવના રહે. શમ સંવેગ નિર્વેદ અને આસ્થા એ ચારેમાં અનુકંપા રહેલી છે. ક્રોધાદિ સમાવે તે આત્માની અનુકંપા અર્થે હોય છે, મોક્ષની ભાવના થાય ત્યાં આત્માની અનુકંપા છે, સંસારનાં દુઃખથી ત્રાસ લાગે અને તેથી પાછો વળે તેમાં આત્માની અનુકંપા કારણ છે, આસ્થા એટલે સત્પુરુષના વચનમાં તલ્લીનતા પણ આત્માની અનુકંપા પૂર્વક થાય છે. તેથી આત્માની દયા વિચારે ત્યાં શમ, સંવેગ, નિર્વેદ અને આસ્થા આવે.

અન્ય જીવોની રક્ષા કરવી તે પણ પોતાની જ દયાથી થાય છે. બીજા જીવોને દુઃખ દે તેટલું પોતાને ભોગવવું પડશે એ જાણે તો દયા રાખે. અન્ય જીવોની જેટલી રક્ષા કરે તેટલી પોતાના આત્માની રક્ષા થાય છે. आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पंडितः। પોતાને દુઃખ થાય તેમ બીજાને પણ થાય છે એ જાણે પોતાના સમાન સર્વ જીવોને જુએ એનું જ નામ "જોઇને ચાલવું."

"સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ દ્યો, આ વચનને હૃદયે લખો."—

अहिंसा परमो धर्म। दया धर्मको मूल है। છ કાય જીવની રક્ષા કરવી. એ સર્વ પોતાના આત્માને જ દુઃખમાંથી બચાવનાર છે. પોતાનો આત્મા સંસારમાં ન બંધાય એ હેતુએ ભોગવિલાસ માટે જીવોને ન હણે, યત્ના રાખે. સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય હોય તો કંઈક દયાનું સ્વરૂપ સમજાય. "તમારા કહેલા દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતા મેં ઓળખ્યાં નહિ." ભગવાને જે દયા કહી છે તે પોતાના આત્માની દયા હજુ ઓળખી નથી. પરિભ્રમણનાં દુઃખોનો ખ્યાલ નથી આવતો. અનંત કાળથી ત્રિવિધ તાપે આત્મા દુઃખી થઈ રહ્યો છે તે વિચારે તો દયા આવે કે મને પોતાને મેં આટલો દુઃખી કર્યો!

૨. શાંતિ—આત્માની દયા આવી, સંસારથી પાછો વળ્યો તો જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ વર્તાય તેટલી શાંતિ વેદાય. સંસારમાં ત્રિવિધ તાપ છે તે જેટલા શમાય તેટલી શાંતિ થાય. મોટો ઉપાય સત્પુરુષનો બોધ છે એના જેવી શાંતિ બીજે ન મળે. શાંતિને સર્વ ધર્મનો આધાર કહ્યો છે. શાંતિ એટલે બધા વિભાવ પરિ-

ણામથી થાકવું—નિવૃત્ત થવું—તે. "જેમ ભૂત માત્રને પૃથ્વી આધારભૂત છે તેમ, સર્વ પ્રકારનાં કલ્યાણનો આધાર પૃથ્વીની પેઠે 'શાંતિ' ને જ્ઞાનીપુરુષોએ કહ્યો છે." (પત્ર ૩૧૫). બધા શાસ્ત્રનો સાર વિભાવથી મુકાવું અને સ્વભાવમાં રહેવું, એનું નામ શાંતિ છે.

यदा मोहात्प्रजायेते रागद्वेषौ तपस्विन :
तदैव भावयेत्स्वस्थमात्मानं शाम्यतः क्षणात् ॥ ३९ ॥

(સમાધિશતક)

મોહનીયના ઉદયથી રાગદ્વેષ થાય તેજ વખતે જો આત્માનો વિચાર કરે તો તરત આત્મશાંતિ થાય. રાગદ્વેષથી આત્માને અનાદિકાળથી દુઃખી કર્યો છે તેથી હવે તો આત્મામાં રહું એવી સમજણ હોય તો આત્મામાં રહે. સમજ્યા તે શમાયા. કષાયમાંથી ખસીને સ્વભાવમાં આવવું તે શાંતિ છે, આત્માની દયા આવી તો તે શાંતિનો રસ્તો લે. સત્પુરુષનાં વચનોથી ચિત્તને શાંત કરે. સત્પુરુષનાં વચનો કલ્પદ્રુમની છાયા જેવાં છે. અથવા સત્પુરુષે બતાવેલાં સાધનદ્વારા ચિત્તને શાંત કરે. સત્પુરુષનાં વચનોમાં ચિત્ત જોડે તો વિક્ષેપ=ખળભળાટ મટતાં મટતાં મન સ્થિર થઈ જાય તે શાંતિ છે.

૩. **સમતા**—દયા આવી ત્યાં આત્માની દાઝ આવી તેથી પછી શાંતિનો માર્ગ લે. અને શાંતિ આવે એટલે સમતા ભાવ થાય. શાંતિ વધે તેમ તેમ સમતા આવે દૂધનો ઉભરો બેસી જાય તે રૂપ શાંતિ છે અને પછી દૂધ ઠંડુ પડે તે રૂપ સમતા છે. સ્વરૂપમાં ઠરી રહેવું તે સમતા છે. સમતા એ આત્માનો સહજ સ્વભાવ છે.

૪. **ક્ષમા**—સમતા ધારણ કરે છતાં નિમિત્ત મળતાં આત્મામાં ખળભળાટ થાય. ક્રોધાદિ ઉદય આવે તેને ક્ષમાદ્વારા શમાવે. કર્મના ઉદયમાં ક્ષમા રાખે. કારણ હોય તો પણ ક્રોધ ન કરે. કોઈ કંઈ કહે તો સામો તપી ન જાય. સુખ તો શાંતિ ને ક્ષમામાં છે એ બરાબર જાણ્યું હોય તો પછી હાથે કરીને બળતામાં કોણ પડે? સ્મરણ વિગેરેમાં સુખ વેદાય છે તો તેમાંજ રહેવું. બીજાને ખોટું લાગે એવા વિચારો શું કામ કરવા? કે એવું શું કામ બોલવું? ક્ષમા સમતા પૂર્વક જ્ઞાનીના વચનમાં ચિત્ત રાખે કે સ્મરણમાં રહે તે ઉત્તમ છે. ક્રોધ કરવો એ પોતાને જ અહિતકારી છે એમ સમજે તો ક્ષમા આવે.

જ્ઞાની પુરુષનું કહેવું છે કે ક્રોધ થવાનો પ્રસંગ હોય તે વખતે જો ગમ ખાઈ જાય તો છ મહિનાના ઉપવાસ જેટલું ફળ થાય. ઉપવાસનું ફળ તો ભાવ પ્રમાણે સારૂં કે ખોટું ગમે તેમ આવે પણ આ સમતા કે ક્ષમા તો ઠેઠ આત્મામાં લઈ જઈ પરિણામે મોક્ષ પમાડનારી છે. બીજો કર્મથી ઘેરાઈને પરવશ બોલે છે તો મારે એવું શા માટે બોલવું? અવિચારને લઈને જ ક્રોધ થાય છે. જો વિચારે તો લાગે કે સદ્‌વસ્તુ આત્મા છે તેને મારે સાચવવો છે. આવેશમાં આવ્યા વગર સાચી વાત હોય તે કહે તે ક્રોધ ન કહેવાય. સત્યથી ક્ષમા સચવાય છે. મને આમ લાગે છે માટે કહું છું પછી તમારે માનવું હોય તેમ માનો, એમ સાચી વાત જણાવે, ક્રોધ વગર શાંતિથી બોલે તો તકરાર શમાઈ જાય. પરંતુ આપણામાં ક્રોધના સંસ્કાર પડેલા છે તે કોઈ સામું ક્રોધથી બોલે ત્યારે જાગ્રત થઈ જાય છે. ત્યારે બને તો મૌન રહેવું અને અંદર પોતાને ક્રોધ આવ્યો

હોય તેનો પછી પશ્ચાત્તાપ કરવો. ૧૮ પાપસ્થાનક રોજ વિચારવા તેથી કહ્યું છે.

રોજ પા અર્ધો કલાક આખા દિવસમાં જે ખોટા ભાવ થયા હોય તે યાદ કરે અને ફરી ન થાય એમ વિચારે. એમ કષાય ઘટાડવાનો અભ્યાસ રોજ કરે તો મન પર કાબુ આવે. મનને નોકરની જેમ ટોકવું થાય તો બીજી વાર કાળજી રાખે છે. જેમ નોકરને શેઠની બીક હોય તેમ મનને પણ બીક રહે છે કે પાછો પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે તેથી ક્રોધાદિથી પાછું હઠે છે. દરેકમાં આત્મા જુએ તો ક્ષમા રહે. ઘી દૂધ દઝાડે છતાં તેને ઢોળી નથી મુકતા તેમ ક્રોધથી કોઈ કંઈ કહેતું હોય પણ તે આત્મા છે એમ જુએ તો ખમા ખૂંદે.

૫. સત્ય—સાચામાં સાચી વસ્તુ આત્મા છે. હું આત્મા છું એ લક્ષ વગર બોલ્યું ન બોલ્યું બધું જુઠું. મિથ્યાત્વીનું બધું અસત્ય. વ્યવહારથી સત્ય કહેવાય પરંતુ પરમાર્થ સત્ય છે તે તો આત્માના ઉપયોગ સહિત બોલે તે. વ્યવહાર સત્ય પાળે તે પણ આત્માને સુખનું કારણ છે. અસત્ય બોલવામાં ઘણા વિકલ્પો કરવા પડે અને આત્મા અશાંત થાય. દેહદષ્ટિનો ત્યાગ કરે અને આત્મદષ્ટિ થાય ત્યારે જ પરમાર્થ સત્ય સમજાય છે, બોલાય છે.

૬. ત્યાગ, ૭. વૈરાગ્ય—આત્માને ઓળખવા બીજી ખોટી વસ્તુ પ્રત્યેથી વૈરાગ્ય આવવો જોઈએ. ત્યાગ થવો જોઇએ. "આત્મ-પરિણામથી જેટલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય અધ્યાસ નિવૃત્તવો તેને શ્રી જિન ત્યાગ કહે છે." એવો ત્યાગ ન આવે ત્યાં સુધી નિરંતર ઉદાસીનતાનો ક્રમ સેવવો. જ્યાં સુધી આત્મદષ્ટિ નથી ત્યાં સુધી

નિરંતર બંધ થાય છે તેથી ઉદાસીનતા આવે કે હું નિરંતર બંધાયા કરૂં છું, આ બંધ ક્યારે અટકશે? સત્પુરુષની આજ્ઞા મળી પછી બધેથી મન પાછું હઠે. ત્યાગ ન થાય ત્યાં વૈરાગ્ય રહે.

ઉપર કહ્યા તે સાત ભાવો જીવને જાગ્રત રાખનારા છે. પ્રથમ આત્માની દશા વિચારે, અનંત કાળથી સંસારસાગરમાં ડુબકાં ખાય છે, દુઃખી છે એમ લાગે. દુઃખ જવાના ઉપાય કરે તો શાંતિ મળે. જ્યારે ભૂમિકા શાંત થઈ જાય ત્યારે સમતા કહેવાય. સ્વરૂપનો નિર્ણય થઈ ગયો તો સમતા, સમભાવ થાય કે મોડું વહેલું એજ કરવાનું છે. સ્વભાવમાં ન રહેવા દેનારા ક્રોધાદિ ભાવોપર પછી જાપ્તો રાખે. સમકીતિ જીવ કષાયને ટાળવાનો પુરુષાર્થ કરે છે. કષાય દૂર કરવાનું સાધન શું? પોતાના સ્વરૂપનું અવલંબન. તેમાં વિઘ્ન કરનાર પર વસ્તુનો જેમ બને તેમ ત્યાગ કરે. ત્યાગ ન થઈ શકે ત્યાં વૈરાગ્ય રાખે. પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખ્યું પછી જાગૃત રહી સંભાળ રાખે. આ સાત ગુણ મુમુક્ષુમાં હોવા જોઇએ. તો જ તે જાગૃત કહેવાય. નહિ તો ઉંઘતો કહેવાય. આ ગુણો જતા ન રહે તે માટે મોહથી મુંઝાય. મોહનાં કારણો છોડી સત્કારણમાં જોડાય. સંસારની ક્રિયા ખાવુંપીવું વિગેરેમાં તન્મય ન થાય. ક્યારે છૂટું એમ થાય. "મુનિ તો આત્મવિચારે કરી જાગૃત રહે" તેવી રીતે મુમુક્ષુ જાગૃત રહેવા આ ભાવોને સેવે છે. (૧૩૮)

મોહભાવ ક્ષય હોય જ્યાં, અથવા હોય પ્રશાંત,
તે કહિયે જ્ઞાનીદશા, બાકી કહિયે ભ્રાંત. ૧૩૯.

અર્થ:—મોહભાવનો જ્યાં ક્ષય થયો હોય, અથવા જ્યાં મોહદશા

બહુ ક્ષીણ થઈ હોય, ત્યાં જ્ઞાનીની દશા કહીએ; અને બાકી તો જેણે પોતામાં જ્ઞાન માની લીધું છે, તેને ભ્રાંતિ કહીએ. (૧૩૯)

ભાવાર્થ—મોહભાવ બે પ્રકારે: દર્શનમોહ ને ચારિત્રમોહ, તે જેનો ઉપશમ કે ક્ષય થયો હોય તે જ્ઞાની કહેવાય. "બંધવૃત્તિઓને ઉપશમાવવાનો તથા નિવૃત્તાવવાનો જીવને અભ્યાસ, સતત અભ્યાસ કર્ત્તવ્ય છે." મોહભાવ છે તે જ બંધવૃત્તિઓ છે. મોહનીય કર્મના ઉદયથી થતા આત્માના ભાવો છે તે બંધ કરનારા છે. ભ્રાંતિ પણ બે પ્રકારે છે દર્શનમોહને લઈને અને ચારિત્રમોહને લઈને. આત્માનું અજ્ઞાન છે તે દર્શનમોહથી થતી ભ્રાંતિ છે અને રાગદ્વેષથી મનમાં વિક્ષેપ થાય છે તે ચારિત્રમોહથી થતી ભ્રાંતિ છે. વિક્ષિપ્ત મન છે ત્યાં આત્માની ભ્રાંતિ છે. આત્મામાં દષ્ટિ રહે તો ભ્રાંતિ ટળે. દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહના ઉપશમ કે ક્ષયથી આત્મામાં ઉપયોગ સ્થિર થાય છે એજ જ્ઞાનીની દશા છે. આત્માનો ઉપયોગ નથી ત્યાં ભ્રાંત દશા છે. (૧૩૯)

સકળ જગત તે એંઠવત્, અથવા સ્વપ્નસમાન,
તે કહિયે જ્ઞાનીદશા, બાકી વાચાજ્ઞાન. ૧૪૦.

અર્થ:—સમસ્ત જગત્ જેણે એંઠ જેવું જાણ્યું છે અથવા સ્વપ્ન જેવું જગત્ જેને જ્ઞાનમાં વર્તે છે તે જ્ઞાનીની દશા છે, બાકી માત્ર વાચાજ્ઞાન એટલે કહેવા માત્ર જ્ઞાન છે. (૧૪૦)

ભાવાર્થ:—હવે અભ્રાંત દશામાં કેવું લાગે તે કહે છે. એંઠ પડી હોય તે ખાવાનું મન થાય ? શરીર તો એંઠ કરતાંય ખરાબ

છે. એંઠ તો ભિખારી પણ ખાય છે. પરંતુ શરીરના હાડકાં ચામડાં લોહી વિગેરે તો અત્યંત અશુચિ છે. તેમાં મોહથી આસક્તિ થાય છે.

" रत्तो बंधदि कम्मं मुंचदि जीवो विरागसंपण्णो ।
एसो जिणोवदेसो तह्मा कम्मेसु मा रज्ज ॥१५०॥"
(समयसार)

રાગથી જીવ બંધાય વૈરાગ્યથી મુકાય, માટે કર્મના ફળમાં રાગદ્વેષ ન કરવો. રાગ કરવા યોગ્ય તો સિદ્ધ દશા છે. અથવા સત્પુરુષ પર રાગ કરવો કહ્યો છે. જગત્ એંઠવત્ લાગશે ત્યારે સંસારથી ત્રાસ છૂટશે. એંઠવાડામાં ગમે તેવું જમવાનું મળે તો ન ગમે. તેમ કેવી જગ્યામાં જીવને રહેવું પડયું છે તે વિચારે તો સંસારમાં રહેવું ન ગમે. પરંતુ દેહ તે હું એમ થઈ ગયું છે તેથી અરુચિ થતી નથી. જ્ઞાનીએ આત્માને ભિન્ન જાણ્યો છે તેથી તેને જગત્ એંઠવાડ જેવું લાગે છે. વળી તેમને જગતના બનાવો સ્વપ્નમાં બનતા હોય તેવા લાગે છે. ગમે તેવું સારૂં સ્વપ્નું આવ્યું હોય પણ આખરે તો સ્વપ્નને ? તેનું મહત્વ નથી. ઘડીમાં નાશ થયું. તેવું જગતમાં બધું નાશ થતું લાગે ત્યારે ખરૂં જ્ઞાન કહેવાય.

જેમ સ્વપ્નાની વાતમાં ખોટી ન થાય તેમ આ જગતમાં ક્યાંય ખોટી થવા જેવું નથી. બધે લુંટાવાનું છે તેથી આત્માર્થીએ ક્યાંય તન્મય ન થવું. મનુષ્યભવ મળ્યો છે. સદ્દગુરુની કૃપા છે પણ તે યોગ ક્ષણે ક્ષણે લુંટાઈ રહ્યો છે, એક દિવસ બધું લુંટાઈ જશે. સ્વપ્ન જેવું ક્યારે લાગે કે બીજી સાચી વસ્તુ સમજાઈ હોય તો.

કોઈ ગમે તે કહે. વેદની આવે તો પણ જ્ઞાનીને ચિંતા ન થાય. તે વિચારે કે બધું નાશ થશે. દેહને એક દિવસ બાળી મુકવાનો છે. તેથી જ્ઞાનીને સંસારી કાર્યોમાંથી ચિત્ત ઉઠી જાય. આત્માનું હિત વિચારે કે ફરી જન્મવું નથી તો શું કરવું? જગતના ભાવો એંઠ જેવા કે ઝેર જેવા લાગે. ગમે તે થયું હોય તે ભૂલી જવું. સ્વપ્નામાં કોઈ કંઈ બોલ્યું હોય તેની સાથે પછી લડવા નથી જતા. સ્વપ્નું ખોટું જાણ્યું છે તેથી તેને ભૂલી જાય છે, તેમ જગત સ્વપ્ન જેવું છે તેનું વિસ્મરણ કરવું. મનમાંથી સંસારના વિચારો ખસે તો આત્માના વિચારને અવકાશ મળે. "ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં થાય ન તેને જ્ઞાન." આત્મજ્ઞાન થયું હોય તો પછી બધું એંઠ જેવું કે સ્વપ્ન જેવું લાગે.

પ્રશ્ન:—ઉંઘમાં સ્વપ્ન કેમ આવે છે? સ્વપ્નાં આવે છે તે અહંભાવ મમત્વભાવ ગાઢ કરી મુક્યો છે તેને લઈને છે. ઉંઘમાં કર્મને આધીન પરવશ છે. પરંતુ જાગ્રત અવસ્થામાં ભાવ સુધારે તો કર્મનુ જોર નરમ પડે અને અનાદિના સંસ્કારો મોળા પડે. "જાગ્રતમાં જેમ જેમ ઉપયોગનું શુદ્ધપણું થાય તેમ તેમ સ્વપ્ન દશાનું પરિક્ષીણપણું સંભવે છે." (પત્ર ૩૯), "ઉપયોગ શુદ્ધ કરવા જગતના સંકલ્પ વિકલ્પને ભૂલી જજો." (પત્ર ૪૦)

જગતમાં સાર વસ્તુ આત્મા, તે સમજી લીધો, બાકી બધું એંઠવાડો. જગત આખું સ્વપ્નામાં વર્તતું લાગે. આત્માને હિતકારી કશું નથી. આમ હોય તો ઠીક આમ ન હોય તો ઠીક; એવું ન થાય. સ્વપ્નું સારૂં કે ખોટું કંઈ કામનું નથી તેમ રાજા, ઇન્દ્ર કે

દેવલોકનાં સુખ સાણબી બધું જવાનું, જૂઠું, આવી સમજ હોય તે જ્ઞાની. બીજા કહેવાના જ્ઞાની હોય તે કંઈ તારે નહિ. (૧૪૦)

સ્થાનક પાંચ વિચારિને, છઠ્ઠે વર્ત્તે જેહ,
પામે સ્થાનક પાંચમું, એમાં નહિ સંદેહ. ૧૪૧.

અર્થ:—પાંચે સ્થાનકને વિચારીને જે છઠ્ઠે સ્થાનકે વર્ત્તે, એટલે તે મોક્ષના જે ઉપાય કહ્યા છે તેમાં પ્રવર્ત્તે તે પાંચમું સ્થાનક એટલે મોક્ષપદ તેને પામે. (૧૪૧)

ભાવાર્થ:—હવે આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર ભણીને શું કરવું? તે આ ગાથામાં કહે છે કે પ્રથમનાં પાંચ સ્થાનક વિચારીને સમજી લેવાં તેની દૃઢ શ્રદ્ધા કરવી અને છઠ્ઠે સ્થાનકે મોક્ષના ઉપાય બતાવ્યા છે તે મુજબ વર્તવું તો અવશ્ય મોક્ષ મળે. પ્રથમનાં પાંચ પદ વિચારીને શ્રદ્ધા દૃઢ કરવી અને મોક્ષના ઉપાયમાં મંડી પડવું. આટલું કરે તો મોક્ષ થાય જ. એમાં કંઈ સંદેહ નથી. ઘણા જીવો અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા છે. સાચો ઉપાય છે તેમાં પ્રવર્તે તો ઠેઠ મોક્ષે લઈ જાય. પરંતુ તેટલું બળ ન કરે તો વચ્ચે ભવ કરવા પડે. સત્પુરુષાર્થ કરે તો મોક્ષ અવશ્ય થાય. (૧૪૧)

દેહ છતાં જેની દશા, વર્ત્તે દેહાતીત,
તે જ્ઞાનીનાં ચરણમાં, હો! વંદન અગણીત. ૧૪૨.

અર્થ:—પૂર્વપ્રારબ્ધયોગથી જેને દેહ વર્ત્તે છે પણ તે દેહથી

અતીત એટલે દેહાદિની કલ્પનારહિત આત્મામય જેની દશા વર્ત્તે છે, તે જ્ઞાનીપુરૂષના ચરણકમળમાં અગણિત વાર વંદન હો ! (૧૪૨)

ભાવાર્થ:—અહિં સ્ફુરાયમાન થયેલી જીવની અચિંત્ય અનંત સહજ શુદ્ધ સ્વાભાવિક શક્તિનું અંતરલક્ષે મૌન યશોગાન કરી, તેની સિદ્ધિ અર્થે, સતસ્વરૂપ સુખાભિલાષી મુમુક્ષુ જીવ, વર્તમાન દેહે જીવનમુક્ત દશા—છાશ ઉપર તરી આવેલા માખણના પિંડ સમાન—નાળિયેરમાં કાચલીથી છુટા પડી ગએલ કોપરાના ગોળા સમાન-સહજસ્વરૂપ એકત્વ અનુભવતા એવા અદ્દભુત શિવકોટિના શિવસુખને વરેલા સહજાત્મસ્વરૂપ જિનેન્દ્ર પ્રભુને અતિ વિનમ્રભાવે નમસ્કાર કરે છે.

તે સહજ સ્વરૂપ જિનેન્દ્ર પરમાત્મા ઉપરોક્ત સંક્ષેપમાં કહેલાં ષટ્સ્થાનકને સર્વાંગપણે અતિ વિસ્તૃતપણે સમ્યક્ નિર્ધારી, અવગાહી, આરાધી, જીવકોટિના શરીરાદિ મિથ્યા પરભાવને છાંડી, શુદ્ધ સ્વરૂપ એકત્વનો અનુભવ કરી ઉત્તરોત્તર જિતેન્દ્રિય, જિતમોહી, ક્ષીણમોહી થઈ સદા સર્વથા સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠિત થઈ, અનંત અતીન્દ્રિય આત્મિક આનંદમાં નિરંતર મગ્ન થઈ રહ્યા છે. જેમ કુંભારના ચાકને પૂર્વે મળેલી ગતિ કાર્ય પુરૂં થયેલ હોવાથી માત્ર સર્વથા વિરામ પામવા અર્થેજ થઈ રહેલી છે તેમ બાહ્યાકાર દેહનું પ્રવર્તન જેમનું થઈ રહ્યું છે. પરંતુ અંતર આકારે તો આપ સદા આપરૂપેજ રહે છે; તે અનુપમ દેહાતીત સચ્ચિદાનંદમય સહજાત્મ સ્વરૂપ (દશા) દેહગમ્ય નથી, ઈન્દ્રિયગમ્ય નથી, મનોગમ્ય નથી, બુદ્ધિગમ્ય નથી, દૃષ્ટાંતગ્રાહ્ય પણ નથી; માત્ર મહાભાગ્ય અતિ વિરલ એવા કોઈ શુદ્ધ સમ્યગ્ દૃષ્ટિવંતના વચનાતીત પ્રત્યક્ષ અનુભવ અંશમાં આવે છે.

એવા એ અદ્‌ભુત પરમયોગીન્દ્ર પરમજ્ઞાની પરમપુરૂષના સજીવન પ્રત્યક્ષ જોગને અને તેના સજીવન સદ્‌બોધને ધન્ય હો ! ધન્ય હો ! તેનેજ પુનઃ પુનઃ વંદન હો ! અર્થાત્‌ દુર્લભ દુર્લભ એવા એ દ્વિધા યોગમાં હું અને મારારૂપ સર્વ સમર્પણ હો !

અનંત સુખસ્વરૂપના ઇચ્છક સાચા મુમુક્ષુને, આ દશા તેનો અંતિમ આદર્શ હોવાથી, તે સર્વોત્કૃષ્ટ યથાર્થ આત્મદશાને પામેલ એવા જીવનમુક્ત, આત્મારામ પરિણામી, એક માત્ર વીતરાગ જ્ઞાની પુરૂષજ મોક્ષાર્થે વંદન યોગ્ય છે, વિશ્વસનીય છે, કીર્તન યોગ્ય છે, નમન યોગ્ય છે, અનુસરણ યોગ્ય છે, તેથી તે પુષ્ટ નિમિત્તને વંદન કરે છે. અર્થાત્‌ પ્રમાણભૂત–આધારભૂત–અવલંબન યોગ્ય એવા એ સદ્‌ગુરૂનો આશ્રય લઇ, તેનો નિશ્ચય માન્ય કરે છે, મન વચન કાય યોગોના એકીકરણે તેને અનુસરે છે; તે યોગોને તેના બોધમાં, તેની આજ્ઞામાં પ્રવર્તાવે છે; તેના વિયોગમાં આજ્ઞાસ્વરૂપ તેના સદ્‌બોધને આરાધે છે; અને તેના પ્રત્યક્ષ જોગની અંતરમાં પ્રેમપૂર્વક ભાવના રાખી ભાવવંદન કરે છે, જેથી જીવ પોતાના નિશ્ચય સુખસ્વરૂપને ઉત્તરોત્તર નિર્મળ કરી પ્રગટ કરે છે–સ્વયં સ્ફુરાયમાન થઇ આવે છે–પ્રગટ કરી બીજાંકુર વૃક્ષ ન્યાયે સદા સર્વથા સ્વસ્વરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

અગણિત એવા પરભાવથી વિરામ પામવારૂપ આત્મસંયમમાં વીર્યની સ્ફુરણા અર્થે એમને અગણિત વંદન હો ! અર્થાત્‌ એમના પસાયે તથારૂપ યોગની સૂરતા સ્વરૂપઉપયોગની જાગૃતિ હો ! મને જાગૃતિ હો ! ઇતિ મુમુક્ષુ જીવની પૂર્ણ મંગલ પ્રાર્થના !

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

શ્રીસદ્‌ગુરૂચરણાર્પણમસ્તુ.

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ	લાઈન	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૬	૧	એ	જે
	૨૩	નિર્થક	નિરર્થક
૭	૧૩	નિજપક્ષનો	નિજપદનો
૧૦	૧૩	જિનરૂપ	જિનરૂપ
૧૧	૬	અહો ! મહા !	અહો ! અહો !
૧૪	૫	સમક્તિ	સમકિત
	૭	,,	,,
	૨૨	જીવા જીવના	જીવાજીવના
૧૫	૧૨	છુ	છું
૨૩	૬	માતાર્થમાંજ	મતાર્થમાંજ
	૧૦	જ્ઞાનિ	જ્ઞાન
૨૮	૧૩	આત્માથ	આત્માર્થ
૩૧	૨૧	સુવિચાણા	સુવિચારણા
૪૨	૧૫	પ્રતિબિબ	પ્રતિબિંબ
૫૫	૪	૭૯મી	૮૨મી
૫૬	૨	માને	ભાને
૭૩	૧	પોત્તાના	પોતાના
૭૯	૧૨	વષે	વમે

પૃષ્ઠ	લાઇન	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૮૩	૧૮	સિદ્ધનું વરૂપ	સિદ્ધનું સ્વરૂપ
	૨૦	અરિહત	અરિહંત
૮૪	૨	થવાનુ	થવાનું
૮૫	૧	અનભવ	અનુભવ
૮૬	૧૦	નિજરે	નિર્જરે
૮૭	૯	નાશ પામે	નાશ ન પામે
૮૮	૧૦	કેળજ્ઞાન	કેવળજ્ઞાન
૧૦૭	૧૫	પરમાથ	પરમાર્થ

जैन विजय प्रेस - सूरत